
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2015 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əfəndiyeva G.E.

Şəxsiyyətin siyasi identikliyi 3

Kərimova M.İ.

Uşaq və yeniyetmələrdə internet asılılığının təyini 9

Kazımzadə L.A.

Gənclərdə ətraf mühit stimullarının təsirinə emosional reaksiya
xüsusiyyətləri 22

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Cabbarova L.M.

Mediadan aqressiya və intiharlarla bağlı informasiyaların
izlənməsinin insanların davranışına təsir effektlərinin analizi 30

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məmmədova A.E.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında
idarəetmənin rolu 42

Mirzəyev H.

Qloballaşmanın müəllim-şagird münasibətlərinə təsirinin
psixoloji xüsusiyyətləri 54

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin psixoloji təhlili.....62

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Məhkum qadınların resosializasiyasının psixoloji
xüsusiyyətlərinin tədqiqi 72

ŞƏXSİYYƏTİN SİYASİ İDENTİKLİYİ

Günay Əfəndiyeva

BDU-nun "Psixologiya" kafedrası

E-mail: gunayefendiyeva@mail.ru

Açar sözlər: vətəndaş identikliyi, milli identiklik, siyasi yönəlişlik, siyasi identiklik, siyasi şüur

Ключевые слова: гражданская идентичность, национальная идентичность, политическая ориентация, политическое сознание

Key words: civil identity, national identity, political orientation, political identity, political consciousness

Avrovətəndaşlıq konsepsiyasına görə, vətəndaş identikliyi milli identikliyi sıxışdırmalı və vahid dövlət-vətəndaş sistemi formalaşmalıdır. Avropa İttifaqının vahid dövlət olaraq inkişaf etdirilməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranma tarixini yeni dövrdə təkrarlamayı nəzərdə tuturdu. Amerikalılar təxminən 300 il bundan əvvəl Amerikaya gəlmiş müxtəlif xalqların nümayəndələrinin qanlı müharibələr nəticəsində yaratdıqları dövlətin vətəndaşlarıdır. Amerika xalqı təbii mədəni-tarixi təkamül prosesinin nəticəsi deyil. Yerli xalqlar sayılan hinduların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi yeni ərazilərin "gəlmələr" tərəfindən zəbt edilməsi və sonradan "yerli əhali" kimi formalaşmalarına təkan vermişdir. Təbii ki, belə bir şəraitdə mədəni müxtəliflik əsasında yeni Amerika mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başladı və bu mədəniyyətin daşıyıcıları milli iden-

tiklikdən uzaqlaşaraq özlərini dövlətlə eyniləşdirməyə, vətəndaş olaraq özlərinin yerini müəyyənləşdirməyə başladılar. Amerikalının mənlik şüuru ənənəvi milli mənlik şüurundan köklü surətdə fərqlənir. Çünki onları birləşdirən dəyərlər milli çalar daşısa da milli deyillər. Milli dövlətin əsas xüsusiyyətlərindən biri milli identiklikdir. Avropa İttifaqının yaradıcıları hesab edirdilər ki, qəbul edilmiş qərarlar, sərhədlərin götürülməsi, vahid avrovətəndaşlıq ideologiyası, yeni ümumi dəyərlərin yaradılması qısa müddət ərzində milli xüsusiyyətləri, dini fərqləri, tarixi yaddaşı, siyasi baxışları dəyişəcək və ittifaq üzvləri özlərini yeni dövlətlə – Avropa İttifaqı ilə, eyniləşdirərək avroidentikliyə meyillənəcəklər. Bu layihənin uğur qazanması üçün xeyli nəzəri-praktiki işlər görülmüş, konkret islahat proqramları həyata keçirilmişdi.

Bu məsələ ilə bağlı R.Aslanov yazır: “Milli dövlətin ən fundamental xüsusiyyəti olan milli identiklik və vətəndaşlığın hər hansı müqavilə, yaxud sərəncamla verilməsi, onun qısa müddətə formalaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyü bu layihəni şübhə altına aldı” (1).

R.Aslanova daha sonra yazır: “Ümumavropa vətəndaşlığı milli dövlətin suverenliyi ilə Avropa Birliyinin suverenliyinin nisbəti məsələsini gündəmə gətirir və biri həll olunmadan digərinin həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Avroidentiklik – milli identikliyi əvəzləyə bilməz, ən yaxşı halda onu tamamlaya, zənginləşdirə bilər. Bu, dəfələrlə vurğulanan həqiqətdir. Bütün hallarda onu demək olar ki, Avropa vətəndaşlığı ideyası yalnız xoş məramı ilə diqqəti cəlb etməklə kifayətlənmədi. Post-modern siyasi reallığın yeni mövcudluq formalarının axtarışına, «post-millî vətəndaşlıq» fenomeninin (milli mənsubiyyətə deyil, universal hüquq və prinsiplərə, sosial-mədəni plüralizmə sadıqlıqdan çıxış edən) dərin təhlilinə təkan vermişdir. Təsadüfi deyil ki, avroidentiklik XXI əsrin ən vacib «antropoloji problemi» hesab edilir” (1).

Bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, “müasir dünya – çoxsaylı kimliklər dövrüdür. İlk baxışda elə görünə bilər ki, insana azadlıq verilib və o

özünü hansı etnosa, xalqa, mədəniyyətə mənsub edirsə, öz işidir. Sırr deyil ki, özünü identikləşdirmədə seçim azadlığı müəyyən hədlərin dərk edilmədiyi hallarda artıq təhdidlər doğurur, ailə, cəmiyyət, dövlət və s. kimi sosiallaşma institutlarına ehtiyac olmayan durum yaradır. Lakin identiklik şəxsiyyətin bu düşünlülmüş seçimə qədər qət etdiyi uzun bir yolun keçilməsi deməkdir. Etnik, dini, sivilizasion, milli və nəhayət vətəndaş identikliyi pillələrinin ardıcıl olaraq qət edilməsi, qana hopması, nəhayət, iliyə işləməsi deməkdir. Öz köklərinə, xalqına, millətində, mədəniyyətinə bağlılığın dərk etməkdir. Hər yeni gələn nəsil dəyişən siyasi realıqda milli ideyanı, oriyentirləri dərk etməyə çalışır.

Kollektiv identiklik meyarlarının müəyyən edilməsi yönündə axtarırlar hətta milli dövlətin tarixən bir neçə əsrə bərabər tarixə malik olduğu ölkələrdə də davam edən bir prosesdir.

İstənilən dövlət öz inkişafında böhran-keçid, inkişaf və çiçəklənmə dövrünü, müvafiq olaraq da identikliyin formalaşması və itməsi, yəni dən mənimsənilməsi mərhələlərindən keçir.

Milli identiklik xalqın, millətin siyasi institut kimi təşkilatlanmasının legitimlik meyarı kimi çıxış edir” (2).

Sadə bir həqiqət də var ki, şəxsiyyətin davranışı müxtəlif sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər sistemi ilə şərtlənir. Ən maraqlısı isə ondan ibarətdir ki, bu davranış modelləri yalnız insanın həmin münasibətlər sisteminə daxil olduğu zaman işə düşür. Onlar hər biri eyni zamanda təzahür edir, bir-birinə təsir göstərir. Onların hər biri dominant şəraitin tələbi ilə önə çıxır. Bəzən seçki kompaniyaları dövründə, yaxud hər hansısa partiya və siyasi liderlə bağlı cəmiyyətdə, xarici ölkələrdə baş verən hadisələrə münasibət bildirərkən, siyasi məsələlərlə sanki heç vaxt maraqlanmayan insanların mühakimələri, kateqorik nəticələri adamda təəccüb hissi oyadır. Əlbəttə, insanların siyasi yönəlişləri də digər yönəlişlər kimi fərdin sosializasiya və böyüklərlə ünsiyyət prosesində hazır şəkildə mənimsənilir. Bəzi hallarda isə biz siyasi identikliyin implisit nəzəriyyəsi ilə rastlaşırıq. Belə ki, gündəlik həyatda baş verənləri, əldə edilmiş təcrübəni insan ümumiləşdirərək hadisələrə öz yanaşmasını, baxışlarını formalaşdırır. Artıq təşəkkül tapmış bu sistem şəxsiyyətin cəmiyyətdə baş verən sosial hadisələrə hazırlığını, onlara münasibətin xarakterini, reaksiyalarını müəyyənləşdirir.

Siyasi davranışın motivasiyası şəxsiyyətin siyasi mədəniyyətinə daxil olan siyasi yönəlişlərlə əlaqədar-

dır. Siyasi yönəlişlər şəxsiyyətin müxtəlif obyektlərə müəyyən reaksiyaya daxili hazırlıq vəziyyətidir ki, bu da onun tərəfindən sosializasiya zamanı mənimsənilir. Əksər hallarda bu yönəlişlik müəyyən partiyaya, siyasi liderə rəğbət bəslənən sosial qruplar və ya submədəniyyətdə formalaşır.

Jan Piaje və Anri Ueyl etnososial identikliyin təşəkkülünün üç mərhələsini ayırd edirlər:

6–7 yaşda uşaqlar öz milli kimlikləri haqqında sistem xarakteri daşımayan, fraqmentar ilkin biliklərə malik olurlar,

8–9 yaşda uşaqlar özlərini etnik qrupları ilə dəqiqliklə eyniləşdirməyi bacarırlar. Bunun üçün onlar milliyət, ana dili, yaşayış yeri kimi anlayışlardan istifadə edirlər. Milli hissələrin təşəkkülü aydın surətdə nəzərə çarpır,

10–11 yaşda etnik eyniyyət tam həcmdə formalaşır. Müxtəlif xalqların xüsusiyyətlərini səciyyələndirərkən onların tarixindən, məişətindən, mədəniyyətindən misallar gətirirlər (3).

Siyasi identiklik və siyasi şüur fərdin ictimai təcrübəni ictimai münasibətlərə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə daxil olaraq mənimsədiyi təcrübə əsasında formalaşır. Bu mənimsəmə prosesi fərdin bioloji yetişkənliyinin və psixi inkişafının müxtəlif səviyələrində özünəməxsus səciyyə daşıyır, psixoloji mexanizm və

qanunauyğunluqlarla şərtlənir. J.Piagenin nəzəriyyəsinə görə, uşağın təfəkkürü dörd inkişaf mərhələsindən keçir. Onun fikrincə, 11 yaşdan sonra uşağın təfəkkürü yeni inkişaf mərhələsinə-formal əməliyyatlar mərhələsinə keçir və 15 yaşda bu proses başa çatır. Bu mərhələ yetkin zəka mərhələsi kimi səciyyələnir ona görə ki, uşaq artıq deduktiv əqli nəticələr çıxarmağa, hadisələrin baş vermə səbəbənəi araşdırmaq üçün fərziyyələr irəli sürməyə və onu yoxlamaq kimi intellektual qabiliyyətlərə malik olurlar.

Yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyət təfəkkürünün yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi onun daha çox məlumat əldə etmək, onları təhlil edərək nəticələr çıxarmaq, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə bu və ya digər səviyyədə daxil olmağa başlayırlar. Bütün bunlar şəxsiyyətin həm siyasi şüurunun təşəkkülünə təkan verən psixoloji mexanizmlərdir. Yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra artıq seçmək və seçilmək hüququ qazanaraq siyasi münasibətlər sisteminə fəal subyekt kimi daxil olan gəncdə buna qədər müəyyən siyasi biliklər, gözləntilər, meyillər, ideallar və sairə formalaşmış olur. Siyasi yönəlişlər imkan verir ki, müstəqil həyata qədəm qoyan gənc rastlaşdığı siyasi münasibətlərə müvafiq reaksiyalar versin və adekvat siyasi davranış nümayiş etdirdirsin.

Amerikan psixoloqu Con Adelson apardığı tədqiqatlar əsasında belə nəticəyə gəlir ki, 11–13 yaşlarda siyasi təsəvvürlərin inkişafı çox sürətlə baş verir. Amma 16–18 yaşlarda inkişafdakı bu dinamika xeyli zəifləyir. C.Adelsonun yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrin əxlaqi və koqnitiv yetişməliyinin səviyyəsi artdıqca siyasi məşrutluğa dözümsüzlük də artır. Başqa sözlə, intellekt artdıqca yeniyetmələrin mövcud siyasi qaydalara tənqidi münasibətləri də güclənir. Ümumpsixoloji baxımdan belə bir yanaşma cəlbədicidir görünür. Sosializasiya prosesi konkret cəmiyyətdə və orada oturuşmuş dəyərlər çərçivəsində baş verir. Əgər dəyərlər dəyişirsə, həm də bu dəyişməlik nəsilərarası münasibətlərin kəskin dərəcədə gərginləşməsinə gətirib çıxarırsa, onda əxlaqi və koqnitiv inkişafın informasiya cəmiyyətində şəxsiyyətin şüurunda hansı kardinal dəyişiklərə səbəb olacağı qətiyyənlə şübhə doğurmur. Sadəcə olaraq XX əsrin 90-cı illərində respublikamızda baş verən proseslərdə yeniyetmə və gənclərin, xüsusilə də tələbə gənclərin ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı aparıcı fəallığı, mövcud qaydalarla barışmazlığı buna əyani bir sübutdur.

2016-cı il aprelin 1–5 tarixlərində Ermənistanın işğalçı qüvvələrinə Azərbaycan ordusunun sarsıdıcı zərbələ-

rinin azərbaycanlı gənclərin fəallığının artması, yeni siyasi reallıqlara adekvat olaraq milli və siyasi birlik nümayiş etdirmələri, onların siyasi

şüurunda baş vermiş köklü dəyişiklərin, siyasi yönəlişlərin davranışın motivasiyasını təşkil ediyini göstərdi.

Ədəbiyyat:

1. **Aslanova R.** İntegrasiya və biz: Mövcud konseptual və real modellərə Azərbaycandan baxış // <http://azerbaycanli.org/az/page138.html>
2. **Aslanova R.** Milli ideya: müstəqillik simvolundan dövlətçiliyin gələcək inkişaf modelinə doğru gerçəkləşən yolda // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/iyun/185427.html>
3. **Piaget J., and Weil A.** The Development in Children of the Idea of Homeland and of Relations with Other Countries // *International Social Science Bulletin*, 1951, no. 3, p.561-578.
4. **Асмолов А.Г.** Психология личности. М.: Простор, 1992. - 456 с.
5. **Голенков С.И.** Сознание как феномен культуры: Дис. докт. филос. наук. Самара, 1996. -359 с.
6. **Лазебный Л.И.** Политическое сознание: социально-философский анализ. Автореф. дис. ... докт. филос. наук. М.: Ин-т философии РАН, 1999.-45 с.
7. **Кравченко И.И.** Политика и сознание. М.: Ин-т философии РАН, 2004.-214 с.
8. **Кудряшова Н.Б.** Специфика политического сознания и его роль в системе политических отношений: Дис. канд. филос. наук. М.: МГУ, 1989.-24с.
9. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность. М., Политиздат, 1975.
10. **Каиргалиева Ш.Н.** Социально-психологические изменения политического сознания в переходный период. Автореф. дис. . канд. психолог, наук. М.: РАУ, 1993. -24 с.
11. **Хвостов А.А.** Психологические и логические основы политического мышления. М., Прогресс, 1996. -188 с.
12. **Щербакова И.В.** Конструирование политических идентичностей молодежи в России: Дис. ... канд. социол. наук. М., 2004. - 156 с.
13. **Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., «Медиум», 1995. 323 с.
14. **Луман Н.** Самоописания. М., Издательство «Логос», 2009, 320 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье уточняется содержание таких психологических понятий, как гражданская идентичность, национальная идентичность, политическая ориентация, политическая идентичность, систематизируются мнения и идеи в этом направлении. В то же время, анализируется система различных социальных, политических, экономических, культурных отношений, оказывающих влияние на поведение личности. В заключении можно сделать вывод, что наблюдающиеся в последнее время повышенная активность молодежи, проявление национального и политического единства как адекватной реакции на новые политические реалии является наглядным показателем происходящих в их сознании коренных изменений и проявления политической идентичности.

POLITICAL IDENTITY OF THE PERSON

ABSTRAKT

The article deal with the content of such psychological concepts as civil identity, national identity, political orientation, political identity, opinions and ideas are systematized in this direction. At the same time, is analyzed the system of various social, political, economic, and cultural relations influencing the behavior of the individual. In the conclusion, it can be generalised that the recent increased activity of young people, the manifestation of national and political unity as an adequate response to new political realities is a clear indicator of the fundamental changes and political identity that are taking place in their minds.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 11 yanvar 2015-ci ildə daxil olmuşdur

UŞAQ VƏ YENİYETMƏTLƏRDƏ İNTERNET ASILILIĞINININ TƏYİNİ

Mələk Kərimova

Xəzər Universitetinin doktoranti

E-mail: mkerimova@khazar.org

melsenem@mail.ru

Açar sözlər: internet asılılığı, uşaq və yeniyetmələr, İnternet asılılığının təyini, İnternet asılılıq şkalası

Ключевые слова: интернет зависимость, дети и подростки, значение интернет зависимости, шкала интернет зависимости

Key words: internet addiction, scale, Azerbaijan, adolescent, prevalence, validity

Məqalədə internet asılılığı anlayışının nə olduğu şərh edilərək, M.Kayri və S.Günüç (2010) tərəfindən türk dilində tərtib edilmiş “İnternet Asılılıq şkalası”nın Azərbaycana uyğunlaşdırılmasından bəhs edilmişdir. Tədqiqatda şkalanın Azərbaycana uyğunlaşdırılması məqsədi ilə doğrulayıcı faktor analizi aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində şkalanın 4 alt şkalası üçün nəticələr belə hesablanmışdır: əksiklik şkalası üçün $\alpha=.844$, nəzarət etmədə çətinlik şkalası üçün $\alpha=.821$, sosial təcrid olma üçün $\alpha=.792$, funksionallıqda pozulma üçün $\alpha=.829$ olaraq hesablanmışdır. 836 tələbə üzərində aparılan tədqiqat zamanı Azərbaycana uyğunlaşdırılan

şkalanın valid və etibarlı olduğu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan tələbələri arasında asılılığın nisbəti müəyyən edilmişdir. Tədqiqat nəticələrinə əsasən tələbələrin 51.9%-i internet asılılığı olmayan şəxslərdir. Ancaq 40.6% risk qrupunda və internet asılılığı olan şəxs, 7.5% isə internet asılılığı olan qrup kimi qarşımıza çıxır. Buradan yola çıxaraq deyə bilərik ki, orta dərəcədə internet asılılığı olan qrup gələcəkdə risk faktorunu daşıyan potensial qrup kimi qarşımıza çıxma bilər. Tətbiq edilən qrupun 48.1% ni təşkil edən bu tələbələr diqqətə alınmalı və pedaqoji və psixoprofilaktik tədbirlər paketi düşünülməlidir.

GİRİŞ

Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi onların biliyi asan əldə etməsi və istifadə etməsi ilə sıx əlaqədardır. Son dövrdə texnologiyanın həyatımıza girməsi ilə əlaqədar həyat tərzimiz dəyişməyə başlamışdır. Artıq televizor, kompüter, mobil telefon, smartlar və s. kimi texniki vasitələrsiz həyatımızı təsəvvür edə bilmirik. Son 10 ilin statistikasına baxdığımız zaman internet istifadəçilərinin sayının 630 milyondan 5806 milyona qədər artıq göstərdiyini görmək mümkündür (Kitai Kim, 2013). İnternet texnologiyasının həyatımıza belə girməsinin səbəbləri arasında internetin çox funksiyalılığı əsas məsələlərdən hesab edilə bilər. Belə ki, ünsiyyətin daha asan qurulması, anında əlaqə saxlama, əyləncə, istədiyin mövzuda anında məlumat alma, alışveriş, bank xidmətləri, kommunal ödənişlər və bu kimi funksiyalar interneti cəzb edici edərək ondan istifadə edənlərin sayının artmasına səbəb olmaqdadır. İnternetin faydaları ilə yanaşı internetdə saatlarca və aydın məqsədi olmadan axtarış apararaq, zamanının böyük bir hissəsində “online” olaraq interneti həyatının mərkəzinə qoyan, onsuz həyatını təsəvvür etməyən insanların sayı da təəssüf ki, gündən günə artmaqdadır. Artıq 2001 ilində Mark Prenski “rəqəmsəl yerlilər” və “rəqəmsəl köç-

künlər” anlayışından istifadə etməyə başladı. Belə ki, “rəqəmsəl yerlilər” daha çox internet çağında dünyaya gələn, dünyaya gəldiyi gündən etibarən kompüter, əl telefonu, planşet və s. kimi vasitələrlə böyüyən və istifadə etməkdə çox vaxt çətinlik çəkməyən qrup kimi qarşımıza çıxır. Uşaq və yeniyetmələr artıq “rəqəmsəl yerlilər” olaraq texnologiyadan daha rahat istifadə etməklə yanaşı, istifadə edilmə müddətini də artırmaqdadırlar. “Rəqəmsəl köçkünlər” isə yetkinlik yaşına da yaşlılıq yaşında texnologiya ilə tanış olan və istifadə etməyi öyrənən qrup kimi qarşımıza çıxır.

Məqsədsiz və uzun müddətli kompüter istifadəsi xüsusilə uşaq və yeniyetməlik çağındakı uşaqlarda ciddi fiziki və psixoloji narahatçılığa səbəb ola bilməkdədir. Belə ki, uzun müddət kompüter qarşısında aydın məqsədi olmadan oturan uşaq və yeniyetmələrdə göz, dayaq və hərəkət və s. ağrıları ilə yanaşı, yemək və yuxu rejiminin pozulduğu da diqqəti çəkməkdədir.

Beləliklə bu vəziyyət çox yaxın gələcəkdə əsrin bəlası deyə biləcəyimiz və internet asılılığı olan şəxslərin sayındakı artıma səbəb olacaqdır. Bir problemin ortaya çıxmadan əvvəl qarşısını alacaq profilaktik tədbirlərin görülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda internetdən ilk dəfə 1991-ci ildə Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiya İnstitutunda istifadə edilməyə başlanmışdır. İlk dəfə bu institutda “elektron məktub” xidməti istifadəyə verilmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının idarəetmə şöbəsində “British Petroleum” və Türkiyə hökumətinin dəstəyi ilə ilk internet əlaqəsi Türksat vasitəsi ilə Ortadoğu Texnik Universitetinin dəstəyi ilə yarandı (V.Cəfərov, 2013). Yenə eyni ildə ilk dəfə “ab.az” saytı yaradılmış və 1997-ci ildə ilk hökumət portalı “prezident.az” istifadəyə verilmişdir.

“APA-Ekonomiks”in (2010) verdiyi məlumata əsasən, Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayının ümumi əhaliyə nisbəti 44% təşkil edir. Bu da təxminən 3.7 milyon istifadəçi deməkdir. Ümumi əhalisi 9.5 milyon olan Azərbaycan üçün bu rəqəm böyük əhəmiyyət kəsb edir (<http://www.stat.gov.az/12.05.2014>). İnternet istifadəçilərinin sayındakı artım faydaları və fürsətləri istiqamətində qiymətləndirilərək müsbət bir fikir yaratsa da, digər tərəfdən də yeni asılılıq növü olan “internet asılılığı” anlayışını da qarşımıza çıxartdı.

Ümumilikdə, “asılılıq” termini alkoqol, narkotika, siqaret və digər asılılıq növləri ilə əlaqəli fikirləri ağla gətirir. Bu termin sadəcə bu tip ası-

lılıqları deyil, eyni zamanda televizor, mobil telefon asılılığı, yemə asılılığı, alışveriş asılılığı və s. kimi vəziyyətlərdə də istifadə edilir.

İnternet asılılığı termininin müxtəlif səpkidə tətqiq edildiyi görülmüşdür. İlk dəfə Dr.İvan Goldberg (1996) beynəlxalq sahədə “internet asılılığı” terminindən istifadə etmişdir, daha sonralar isə “internet bağlılığı” kimi ədəbiyyata daxil olmuşdur. Young DSM IV-ün “patoloji qumar oynama” kriteriyalarından yola çıxaraq internet asılılığı terminini işlətməmişdir. DSM-5 (2013) internet asılılığı yeni psixiatrik pozuntu kimi qiymətləndirilməkdədir. (Ling və digərləri, 2012). Bu termindən “patoloji internet istifadəsi” kimi qəbul etməyi təklif edən Young və Goldberri izləyən tədqiqatçılar da diqqəti çəkir.

Əslində istifadə edilən terminlərin hamısının ortaq bir zəmini olduğu deyilə bilər. Hədsiz və problemlı internet istifadəsində ən əsas cəhət, insanın zamanının böyük bir bölümünü internet başında keçirməsi ilə əlaqədar olduğu deyilə bilər. İnternet asılılığında zamanın bir kriteriya kimi ələ alınmasına baxmayaraq, zamanın hansı məqsədlə istifadəsi də diqqət çəkməkdədir.

İnternet asılılığı olmayan şəxslər interneti məlumat, tədqiqat və daha faydalı məqsədlərlə istifadə etməkdədirlər. Halbuki, internet asılılığı

olan şəxslər mütəmadi olaraq uzun müddət “online” qalmaq özlərini bu davranışdan uzaqlaşdırma bilmirlər.

İnternet asılılığı olan şəxslə digərlərini ayırd etmək üçün dünya çapında bir çox test, envanter, şkalalardan istifadə edilir. Günümüzdə bu tip insanların dəqiq müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada da şkalalara olan ehtiyac artmaqdadır. Azərbaycanda internet asılılığı ilə əlaqədar test və şkalaların olmamasına baxmayaraq, bu sahədə bir çox ölkələrdə müxtəlif metodlardan istifadə edildiyi müşahidə olunur. Sahə üzrə ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, terminin istifadəsində yaranan qarışıqlıq, test, envanter və şkalaların adında da öz əksini tapır.

İnternet asılılığı ilə əlaqədar dünyada ən çox Young tərəfindən 1996-cı ildə hazırlanan və DSM-IV-ün meyarlarına əsaslanan “İnternet asılılığı üçün diaqnostik kriteriya” adlı şkaladır. Bu şkala 8 sualdan ibarət olub ilkdir. 8 sualdan ibarət bu şkalada 5 sualın işarələnməsi internet asılılığı ilə əlaqədar fikir formalaşdırmaqdadır. Daha sonra Young bu şkalanı inkişaf etdirərək (İAT) 20 maddədən ibarət sual formasına çevirdi. Bu

şkala Çin, Koreya, Almaniya, Türkiyə kimi ölkələrdə uyğunlaşdırılaraq istifadə edilməyə başlandı.

Daha sonra Morahan Martin və Schumacher (2000) “Patoloji internet istifadəsi” adlı 13 likert tipli şkala hazırladı və bu şkalada 4 və bundan çox “bəli” cavabının olması şəxsin internet asılılığı ilə əlaqədar məlumat verməkdə idi. Yenə də xaricdə Caplan (2002) 52 tədqiqatında 29 maddədən ibarət və 5-li likert tipli “Ümumiləşdirilmiş problematik internet istifadəsi şkalası”, Chen və digərləri (2003) “Çin internet asılılığı envanteri” (CİAS) adlı şkala hazırladılar və bu şkala da 31 maddədən ibarət olub, Çində çox istifadə edilməkdədir.

Xarici ölkələrdə bir çox test, şkala və envanterlərin istifadə edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində internet asılılığını ölçən, elmi cəhətdən uyğun testin olmaması tədqiqat aparılması ehtiyacını ortaya qoydu. Türkiyə toplumunun sosial psixoloji yanaşmalarının Azərbaycanla oxşarlığı nəzərə alınaraq Günüç və M.Kayrı (2010) tərəfindən hazırlanan və 35 maddədən 5-li likert tipi testin Azərbaycan mühitində yoxlanılması və adaptasiyası daha faydalı olardı.

STATİSTİK ANALİZ

Şkalanın tərcüməsinin keyfiyyətini yoxlamaq məqsədi ilə əvvəlcə 309 tələbə üzərində tətbiq edilmiş və daha sonra statistik analizlər məqsədi ilə bu sayı 836 tələbəyə qədər artırılmışdır. Tədqiqatda doğrulayıcı faktor analizindən istifadə edilərək statistik nəticələr əldə edilmişdir. Analizləri etmək məqsədi ilə SPSS 18.0 və Lisrel 8.5 (Jöreskog & Sörbom, 2001) paket proqramlardan istifadə edilmişdir. Modelin uyğunlu-

ğunu yoxlamaq məqsədi ilə aşağıdakı indekslərə baxılmışdır. Bu indekslər sırası ilə bunlardır. (Chi-Square Goodness-of-Fit), GFI (Goodness-of-Fit Index), AGFI (Adjusted Goodness-of-Fit Index), CFI (Comparative Fit Index), NFI (Normed Fit Index), NNFI (Not-Normed Fit Index), RMR (Root Mean Square Residuals), SRMR (Standardized Root Mean Square Residuals) and RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation).

Cədvəl 1.

Doğrulayıcı faktor analizinin nəticələri (CFA)

İndeks	Tapılan qiymət	Mükəmməl uyğunluq	Yaxşı uyğunluq	Qərar	Müəlliflər
χ^2 / df	2.03	$\chi^2 / df \leq 2$	$\chi^2 / df \leq 3$	Mükəmməl uyğunluq	(Kline, 2011)
RMSEA	.058	$RMSEA \leq .05$	$RMSEA \leq .08$	Yaxşı uyğunluq	Hooper, Coughlan & Mullen (2008)
RMR	.078	$RMR \leq .05$	$RMR \leq .08$	Yaxşı uyğunluq	Brown (2006)
SRMR	.064	$SRMR \leq .05$	$SRMR \leq .08$	Yaxşı uyğunluq	Hu & Bentler (1999) Brown (2006)
NFI	.94	$NFI \geq .95$	$NFI \geq .90$	Yaxşı uyğunluq	Hu & Bentler (1999) Tabachnick & Fidell (2007)
NNFI	.97	$NNFI \geq .95$	$NNFI \geq .90$	Mükəmməl uyğunluq	Thompson (2008) Tabachnick & Fidell (2007)

İndeks	Tapılan qiymət	Mükəmməl uyğunluq	Yaxşı uyğunluq	Qərar	Müəlliflər
CFI	.97	CFI ≥ .95	CFI ≥ .90	Mükəmməl uyğunluq	Thompson (2008)
					Hu & Bentler (1999)
GFI	.83	GFI ≥ .95	GFI ≥ .90	Zəif uyğunluq	Tabachnick & Fidell (2007)
					Hooper & colleagues (2008)
					Hu & Bentler (1999)

$\chi^2 = 1115.99$; $df = 551$

Cədvəl 1 dən görüldüyü kimi, GFI indeksindən başqa digər bütün indekslər mükəmməl ya da yaxşı uyğunluq göstərir. Şkalanın alt dörd şkalası

Azərbaycan dilinə uyğunluq göstərir. Hər bir alt faktorlar arasında korelasiyalar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Pearson Korelasiya Əmsalları

Faktor	Əksiklik	Nəzarət etmədə çətinlik	Funksionallıqda pozulma	Sosial təcrid	Ümumi cəm
Əksiklik	1				
Nəzarət etmədə çətinlik	.631*	1			
Funksionallıqda pozulma	.512*	.689*	1		
Sosial təcrid	.460*	.532*	.572*	1	
Ümumi cəm	.843*	.883*	.818*	.721*	1

* $p < .001$

Cədvəl 2 dən görüldüyü kimi, hər bir alt faktor və ümumi faktor arasın-

da önəmli korelasiyalar tapılmışdır. ($p < .001$).

DOĞRULAYICI FAKTOR ANALİZİNİN NƏTİCƏLƏRİNƏ GÖRƏ ETİBARLILIQ

Tədqiqatda istifadə edilən şkala 35 maddədən və 5 alt şkaladan ibarətdir. Bu şkalalar sırası ilə Sosial təcrid, funksionallıqda pozulma, nəzarət etmədə çətinlik, əksiklik kimi bölümlərdən ibarətdir. Toplanan balın yüksəkliyi internet asılılığının göstəricisidir.

Tədqiqat nəticələrinə görə, əksiklik şkalası üçün $\alpha=.844$, nəzarət etmədə çətinlik şkalası üçün $\alpha=.821$, sosial təcrid olma üçün $\alpha=.792$, funksionallıqda pozulma üçün $\alpha=.829$ olaraq hesablanmışdır. Ümumi mətbərlilik dəyəri isə $\alpha=.927$ olaraq hesablanmışdır.

Cədvəl 3.

Ümumi şkala və alt şkalalarla əlaqədar statistika

Faktor	№	Ortalama	Ortalama/ maddə	Sd.
Əksiklik	832	28,962	2,632	8,282
Nəzarət etmədə çətinlik	832	22,242	2,224	7,384
Funksionallıqda pozulma	832	14,287	2,041	5,661
Sosial təcrid	832	12,208	1,744	4,753
Ümumi cəm	832	77,698	2,220	21,656

Cədvəl 5.

İnternet Asılılıq şkalasının ballarının iki mərhələli qrup analizi

Qrup	№	%	Ortalama	Sd
1. (asılılıq olmayan qrup)	432	51.9	61,294	11,604
2. (asılılıq risk qrupu)	338	40.6	90,249	8,880
3. (asılı qrup)	62	7.5	123,581	9,134
Cəmi	832	100,0	77,698	21,656

Cədvəl 5 də görüldüyü kimi, internet asılılığı olan qrupda 62 nəfər var (7.5%) və asılılıq risk qrupunda 338 nəfər tələbə var. Birinci qrup asılılığı olmayan qrupdur. (40.6%)

Birinci qrup heç bir asılılıq göstərməyən tələbə qrupudur. İkinci qrup bir çox əlamətləri göstərən risk qrupunda olan tələbələrdir. Üçüncü qrup isə asılılığı olan tələbə qrupu-

dur və daha çox asılılıq əlamətləri göstərir.

Şkalada olan hər bir maddə İnternet asılılığı ilə əlaqədardır. Şkaladan istifadə ediləcəyi zaman 105 (3*35) və 140 (4*35) arası risk qrupunda olan insanları, 140 və üzəri İnternet asılılığı olan insanları, 105 və aşağı bal alanlarda isə internet asılılığı olmayanlar kimi qiymətləndirilməkdədir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticələrinə görə, əksilik şkalası üçün $\alpha=.844$, nəzarət etmədə çətinlik şkalası üçün $\alpha=.821$, sosial təcrid olma üçün $\alpha=.792$, funksionallıqda pozulma üçün $\alpha=.829$ olaraq hesablanmışdır. Ümumi mötəbərlik dəyəri isə $\alpha=.927$ olaraq hesablanmışdır.

Tədqiqat yalnız Xəzər Universiteti tələbələri üzərində həyata keçirilmişdir. Tədqiqat nəticələrinə əsasən tələbələrin 51.9% -i internet asılılığı olmayan şəxslərdir. Ancaq 40.6% orta dərəcədə internet asılılığı, 7.5% isə internet asılılığı olan qrup kimi qarşımıza çıxır. Buradan yola çıxaraq deyə bilərik ki, orta dərəcədə internet asılılığı olan qrup gələcəkdə risk faktoru daşımaqdadır. Tətbiq edilən qrupun 48.1%-ni təşkil edən bu tələbələr diqqətə alınmalı pedaqoji və psixoprofilaktik tədbirlər paketi düşünülməlidir.

Beləliklə, internetdən istifadə gündəlik həyatımızın təbii bir ehtiyacı

halına gəlməklə yanaşı, faydaları ilə birlikdə zərərini də ortaya qoymuş olur. İnternet asılılığı yalnız fərdi deyil, ətraf mühit və cəmiyyətə təsir edə biləcək gücdə olan bir problem kimi qarşımıza çıxır. Azərbaycanda internet asılılığı ilə əlaqədar tədqiqatların sayı az olmaqla yanaşı, bu sahədə elmi cəhətdən tədqiq edilmiş və adaptasiya olunan test, şkalalar mövcud deyil. İnternet asılılarının müəyyənləşdirilməsində ölçmə vasitələrinin adaptasiya və Azərbaycan tələbələri arasında asılıların müəyyən edilməsi bu sahədə profilaktik tədbirlərin aparılması üçün şərait yaradacaq.

Bu şkala Azərbaycanda yoxlanılmış və adaptasiya edilmiş və İnternet asılılığını yoxlamada bir vasitə kimi gələcək tədqiqatlarda, klinikalarda, orta məktəblərdə vs. sahələrdə internet asılılığının olub olmamasını müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York, NY: Guilford Publications, Inc.
2. Byrne, B. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications and programming*. New York, NY: Taylor and Francis Group.
3. Caplan, S.E. (2002). Problematic internet use and psychosocial well-being: development of a theory-based cognitive behavioral measurement instrument. *Computer Human Behavior*, 18, 553-575. [http://dx.doi.org/10.1016/S0747-5632\(02\)00004-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0747-5632(02)00004-3)
4. Caplan, S.E. (2010). Theory and measurement of generalized problematic internet use: a two-step approach. *Computer Human Behavior*, 26, 1089-1097. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.012>
5. Chen, S., Weng, L., & Su, Y., et al. (2003). Development of a Chinese Internet addiction scale and its psychometric study. *Chinese Journal of Psychology*, 45, 279-294.
6. Clark, D.J., & Frith, K. H. (2005). The development and initial testing of the Internet Consequences Scales (ICONS), *Computer Information Nurs*, 23, 285-291. <http://dx.doi.org/10.1097/00024665-200509000-00013>
7. Demetrovics, Z., Szeredi, B., & Rózsa, S. (2008). The three-factor model of internet addiction: The development of the problematic internet use questionnaire. *Behavior Research Methods*, 40(2), 563-574. <http://dx.doi.org/10.3758/BRM.40.2.563>
8. Durkee, T., Kaess, M., & Carli, V., et al. (2012). Prevalence of pathological internet use among adolescents in Europe: Demographic and social factors. *Addiction*, 107, 2210–2222. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1360-0443.2012.03946>.
9. Everitt, B.S. (1980). *Cluster Analysis* (2nd ed.). London: Heinemann Educational Books.
10. Gunuc S. (2015). Relationships and Associations Between Video Game and Internet Addictions: Is Tolerance a Symptom Seen in All Conditions? *Computer in Human Behavior*, 49, 517–525. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2015.03.063>
11. Gunuc, S. (2013). Cart and Chaid analyses of some variables that predict internet addiction. *Turkish Journal of Psychology*, 28(71), 88-101.
12. Gunuc, S., & Dogan, A. (2013). The Relationships between Tur-

- kish Adolescents' Internet Addiction, Their Perceived Social Support and Family Activities. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2197-2207. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.04.011>
13. Gunuc, S. (2011). Examination of Internet Addiction among Computer Department Staff in Terms of Duration and Purpose of Its Use. *International Journal of Cyber Society and Education*, 4(1), 39-46.
  14. Gunuc, S., & Kayri, M. (2010). The profile of Internet Dependency in Turkey and Development of Internet Addiction Scale: Study of Validity & Reliability. *Hacettepe University Journal of Education*, 39, 220-232.
  15. Hambleton, R.K., & Patsula, L. (1999). Increasing the validity of adapted tests: myths to be avoided a guidelines for improving test adaptation practices. *Journal of Applied Testing Technology*, August 1999 Issue. <http://data.memberclicks.com/site/atpu/volume%201%20issue%20Increasing%20validity.pdf>
  16. Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M. (2008). Structural equation modelling: guidelines for determining model fit. *Articles*, 2. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-19027-3>
  17. Hu, L.T., & Bentler, P.M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55. <http://dx.doi.org/10.1080/10705519909540118>
  18. Huck, S. (2012). *Reading statistics and research (6th ed.)*. Boston: Pearson.
  19. Hutcheson, G.D., & Sofroniou, N. (1999). *The multivariate social scientist: An introduction to generalized linear models*. Sage Publications.
  20. Jöreskog K. & Sörbom D. (2001). *Lisrel 8: User's reference guide*. Chicago, USA: Scientific Software International Inc.
  21. Kaufman, L., & Rousseeuw, P.J. (1990). *Finding groups in data: An introduction to cluster analysis*. New York: John Wiley and Sons. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470316801>
  22. Kim, K., Ryu, E., & Chon, M.Y., et al. (2006). Internet addiction in Korean adolescents and its relation to depression and suicidal ideation: a questionnaire survey. *International Nurs Stud*, 43, 185-192. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2005.02.005>
  23. Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equa-*

- tion modeling (3th ed.) New York: The Guilford Press.
24. Morahan-Martin, J., & Schumacher, P. (2000). Incidence and correlates of pathological internet use among college students. *Computers in Human Behavior*, 16, 13-29. [http://dx.doi.org/10.1016/S0747-5632\(99\)00049-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0747-5632(99)00049-7)
  25. Melek Kerimova, Selim Gunuc (2015) Adaptation of Internet Addiction Scale in Azerbaijani Language: A Validity-reliability and Prevalence Study. *Journal of Education and Training Studies*, Vol. 4, No. 1; January 2016
  26. Nichols, L.A., & Nicki, R. (2004). Development of a Psychometrically Sound Internet Addiction Scale: A Preliminary Step. *Psychology of Addictive Behaviors*, 18(4), 381–384. <http://dx.doi.org/10.1037/0893-164X.18.4.381>
  27. Pallant, J. (2007). *SPSS survival manual: A step by step guide to data analysis using SPSS for Windows*. Maidenhead: Open University Press.
  28. Poli, R., & Agrimi, E. (2012). Internet addiction disorder: Prevalence in an Italian student population. *Nordic Journal of Psychiatry*, 66(1), 55–59. <http://dx.doi.org/10.3109/08039488.2011.605169>
  29. Raykov, T., & Marcoulides, G.A. (2006). *A first course in structural equation modeling* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers.
  30. Tabachnick, G. G., & Fidell, L.S. (2007). *Experimental designs using ANOVA*. Belmont, CA: Duxbury, 35, 793-809.
  31. Thatcher A. & Goolam S. (2005). Development and psychometric properties of the Problematic Internet Use Questionnaire. *South African Journal Psychology*, 35, 793-809. <http://dx.doi.org/10.1177/008124630503500410>
  32. Tsitsika, A., Janikian, M. & Schoenmakers T.M., et al. (2014). Internet Addictive Behavior in Adolescence: A Cross-Sectional Study in Seven European Countries. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 17(8), 528-535. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2013.0382>
  33. Wölfling, K., & Müller K. W. (2010). Pathological gambling and computer game-addiction. Current state of research regarding two subtypes of behavioral addiction. *Bundesgesundheitsblatt, Gesundheitsforschung, Gesundheitsschutz*, 53(4), 306–312. <http://dx.doi.org/10.1007/s00103-010-1038-7>

34. Wu, X., Chen, X., Han, J., Meng, H., & Luo, J., et al. (2013). Prevalence and Factors of Addictive Internet Use among Adolescents in Wuhan, China: Interactions of Parental Relationship with Age and Hyperactivity-Impulsivity. *PLoS ONE* 8(4): e61782. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0061782>
35. Young, K.S. (1998). Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. *CyberPsychology and Behavior*, 1(3), 237-244. <http://dx.doi.org/10.1089/cpb.1998.1.237>
36. Zboralski, K., Orzechowska, A., & Talarowska, M., et al. (2009). The prevalence of computer and Internet addiction among pupils. *Postepy Higieny I Medycyny Doświadczalnej (Online)*, 63, 8–12.
37. Statistics Azerbaijan. (2010). Retrieved from http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_year-books/
38. Internet World Stats (2015). Retrieved from <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

В данной статье объясняется понятие интернет зависимости. Составленная на турецком языке «Шкала интернет зависимости», написанная М.Кайри и С. Гуниц говорит о соответствии Азербайджана к теме. Для установления соответствия шкалы для Азербайджана в исследованиях был проведен анализ соответствующего фактора. В результате исследований для четырех нижних шкал результаты были подсчитаны следующим образом: для шкалы недостатка $\alpha=.844$, для социальной изоляции $\alpha=.792$, для шкалы сложности контроля $\alpha=.821$, для шкалы нарушение функциональности $\alpha=.829$.

Во время проведение исследований среди 836 студентов было установлено, что соответствующая Азербайджану шкала валидна и надежна. В то же время был установлен коэффициент зависимости среди студентов Азербайджана. В результате исследований 51.9% студентов не зависимы от интернета. Однако 40.6% находится в зоне риска, а 7.5% интернет зависимы. Исходя из этого, мы можем считать, что группа со средним уровнем риска, в будущем может стать группой зависимых. Студенты, составляю-

---

щие 48.1 % изучаемой группы должны быть взяты на вооружение педагога и подподать под пакет мероприятий психопрофилактический характер.

DETERMINATION OF INTERNET ADDICTION IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

ABSTRACT

The purpose of the present paper was to adapt Gunuc and Kayri's (2010) Internet Addiction Scale, with show validity and reliability for many various sampling groups, into the Azerbaijani language. Another objective of the study is to determine the prevalence of Internet addiction among Azerbaijani adolescents and youth, which preemptively requires

adaptation of the Internet Addiction Scale into the Azerbaijani language. Samples in the study have been selected separately for both purposes (validity and prevalence). Data were collected from students attending Khazar University in Azerbaijan in 2014-2015, first, in order to conduct Confirmatory Factor Analysis of the scale and second, to determine the prevalence of Internet addiction among youth. Data was obtained from 309 students for the first purpose and from 836 students for the second one. Students in various majors within the research sample were stratified through stratified sampling and students in these majors were randomly selected. The four-factor structure of the scale was tested through CFA. The Cronbach's Alpha (α) internal consistency coefficient of the scale was calculated as $\alpha=.926$.

Reliability coefficient of 4 sub-factors, regarding the scale, was found as follows: $\alpha=.844$ for Withdrawal, $\alpha=.821$ for Controlling difficulty, $\alpha=.829$ for Disorder in Functionality and $\alpha=.792$ for Social Isolation. The prevalence of Internet addiction among youth in Azerbaijan was determined. The study found that 51.9% were not Internet addicts, 40.6% were moderate Internet addicts, and 7.5% were Internet addicts. These findings show that the rate of Internet addicts, particularly in the categories of moderate Internet addicts and Internet addicts (48.1%), is not small enough to ignore.

Məqalə Xəzər Universitetinin Humanitar və sosial elmlər fakültəsinin Elmi şurasının clasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 04 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

GƏNCLƏRDƏ ƏTRAF MÜHİT STİMULLARININ TƏSİRİNƏ EMOSİONAL REAKSİYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lalə Kazımzadə

*Bakı Dövlət Universiteti,
Psixologiya kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: ətraf mühit, stimullar, emosional reaksiya, gənclər, insanın sosial-psixoloji keyfiyyətləri

Ключевые слова: окружающая среда, стимулы, эмоциональная реакция, молодежь, социально-психологические качества человека

Key words: environment, incentives, emotional reaction, youth, social and psychological qualities of the person

GİRİŞ

Məlumdur ki, ətraf mühitin insana təsiri və həmin təsirə insanın reaksiyası müxtəlif ola bilər. Ətraf mühitin xarakteristikasına təbii və süni (insan tərəfindən yaradılmış) komponentlər daxildir. Bu bölgü şərtidir, çünki insan bu mühitin hər iki komponentinin ayrılmaz üzvü olaraq onunla vəhdət təşkil edir. Şübhəsiz, elmi tədqiqat zamanı insanın bu sahələrə olan reaksiyası fərqləndirilməlidir, çünki qavrama zamanı insan şüurunun, ilk növbədə psixikasının müxtəlif imkan və fürsətlərindən istifadə edilir. İnsan həyatının bu tərəfini öyrənən elm sahələri müxtəlifdir (fiziologiya, psixiatriya, psixologiya, erqonomika, ekologiya, qlobalistika, əmək gigiyenası, tarix elminin bir çox sahələri, o cümlədən

etnoqrafiya, antropologiya, arxeologiya, digər humanitar elmlərin bir sıra sahələri və s.). Bizi maraqlandıran məsələ insanın ətraf mühitin stimullarının təsirinə emosional-psixoloji reaksiyasıdır. İnsanın ətraf mühitin stimullarının təsirinə emosional reaksiyası ümumi şəkildə öyrənilən zaman sorğu iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsi, emosional durumu, həyəcənçilik dərəcəsi, temperament və xarakteri ilə bağlı xüsusiyyətlər aşkar olunur. Bununla da daha konkret, dar mənada götürülmüş ətraf mühitin, yəni antropogen fəaliyyətin məhsulu olan maddi abidələr, tikililər və s.-nin də təsirini həmin emosional fon üzərində təhlil etmək və müəyyən qənaətlərə gəlmək olar.

Problemin işlənmə dərəcəsi: Ətraf mühitə insan reaksiyası, həmin

mühitin stimullarının təsiri nəticəsində onda formalaşan emosional durum insan cəmiyyətinin bütün inkişaf mərhələlərində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Məlumdur ki, insan canlı varlıq olaraq təbiətlə ayrılmaz vəhdətdə inkişaf edir və formalaşır. Bu barədə dünya elm korifevləri olan Aristotel, Sokrat, İbn Xaldun, J.J.Russo, Volter, C.Bruno, digər təbiətşünaslıq və ictimai elm sahələri üzrə görkəmli mütəxəssislər öz fikirlərini bildirmişlər. Bizi maraqlandıran sosial-psixoloji sahədir, yəni insan, sosial varlıq kimi, ətraf aləmə necə uyğunlaşır, ona necə reaksiya verir, nəticədə isə onun mənəvi-psixoloji durumu necə olur, bununla da o, sosial qruplarda öz mövqə və statusunu necə təsdiqləyir və ifadə edir məsələsidir. Bu mənada şəxsiyyət problemi məsələsi ilə məşğul olan və yuxarıda qeyd edilən məsələyə münasibətini bildirən bir çox psixoloqlar var. Qeyd edək ki, onların fəaliyyəti əsasən müasir dövrə təsadüf edir. Problemə yanaşma tərzindən asılı olaraq həmin tədqiqatçıları bir neçə qrupa bölmək olar.

İnsan və ətraf mühitin stimullarını sosial davranış səviyyəsində araşdırırlar sırasında “Mübadilə nəzəriyyəsi”nin banilərindən biri olan və sosial davranışı mübadilə kimi göstərən Corc K. Homans (ABŞ) göstərmək olar. O, hesab edirdi ki, in-

sanlar arasında formalaşan qarşılıqlı təsir əslində dəyərlər (istər maddi, istərsə də mənəvi) mübadiləsidir. Homans göstərir ki, mübadilə zamanı onun modelinin əsasında “aversiv stimullaşdırma” durur, yəni mübadilə baş verir, özü də nəyisə “ödəmə” əsasında (əvəzini alma, əvəzini çıxma, məsələn, yorğunluğun, aclığın, qorxunun və s.). Homans göstərirdi ki, insanın davranış modellərinin müxtəlif alternativləri (variantları) var, insanın istifadə etdiyi, əsaslandığı indikatorlar (dəyişənlər) qarşı tərəfin, yəni digər insanların, ümumiyyətlə mühitin əl atdığı, tətbiq etdiyi dəyişənlərin həcminə və məzmununa təsir göstərir (Homans, 1956). Bir davranış modelinin zəifləməsi digər modelin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Bu zaman əldə edilən keyfiyyətlər həmin davranış modelinin bərkidilməsi kimi çıxış edir.

Demək olar ki, insanların ətraf mühitə reaksiyası onların dəyərlər sistemindən, üzvü olduğu qrupda kommunikativ imkanlardan, burada əmələ gələn həmrəylik səviyyəsindən asılıdır.

Ətraf mühitin təsiri xüsusiyyətlərini sosial psixologiyanın koqnitiv təmayülləri ilə məşğul olan psixoloqlar da təhlil etməyə çalışmışlar. Burada F.Hayderin, T.Nyukomun, L.Festingerin, Ç.Osqudun və P.Tannenbaumun xidmətləri xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Məsələn, L.Festinger

ger “Koqnitiv uyğunluq” ideyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, insanda dünya haqqında bütöv, ziddiyyət-siz təsəvvürə malik olmaq tələbatı var. Əgər həmin mənzərədə ahəngdarlıq, tarazlıq pozularsa, onda insanda həmin vəziyyəti dəyişdirmək arzusu yaranır, yəni o, yaranan bu psixoloji diskomfortu aradan qaldırmağa çalışır. (Festinger L. 1964).

Ətraf mühitin insana təsirini “koqnitiv uyğunluq” baxımından da qiymətləndirmək olar. Mühit rəngarəng və mürəkkəbdir. Onun qavranılması və qiymətləndirilməsi xüsusi hazırlıq tələb edir. Festinger hesab edir ki, əldə edilən məlumat insan təfəkküründə həzm olunur və dissonans (uyğunsuzluq), yaxud, əksinə, konsonans (uyğunluq) duyumunu formalaşdırır. Nəticədə emosional hisslər (həzzalma, ləzzət və yaxud, əksinə, laqeydlik, biganəlik, hirs və s.) yaranır, münasibət formalaşır.

L.Festingerin ideyalarının davamçısı E.Aronson göstərir ki, burada yaranan psixoloji uyğunsuzluq bir neçə cürə ola bilər:

- məntiqi uyğunsuzluq (məsələn, ölüm var, amma öz ölməyinə insan inanmır);
- mədəni nümunələrlə uyğunsuzluq;
- bir konkret koqnitiv elementin daha ümumi elementlər sistemə uyğun gəlməməsi;

– əvvəldən qazanılan təcrübəyə uyğunsuzluq (Aronson E., 1972).

Bütün bunlar insan davranışında öz əksini tapır.

Dissonans nəzəriyyəsi müəyyən mənada stimül – mükafatlandırma nəzəriyyəsinə yaxındır. Dissonans halı yarananda insan seçim imkanı qarşısında qalır və bu zaman onun dəyərlər oriyentasiyası (istiqamətlənməsi) hərəkətə gələrək vəziyyəti qiymətləndirir və çıxış yolunu göstərir. Aydın ki, insanlar dissonansı qiymətləndirmək və ona tab gəlmək baxımından fərqlidirlər. Burada özünüdərk və şəxsiyyət gözləmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Aronson E., 1972).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müasir dövrün inkişaf xüsusiyyətləri qloballaşma prosesi ilə bağlıdır. İnsan kütləsi daima yer dəyişir, yeni həyat prinsiplərini və tərzini axtarır, informasiya məkanının genişliyi isə bu prosesləri qat-qat sürətləndirir. Nəticədə ətraf mühitə olan emosional reaksiya da fərqli olur, dissonans ifadələri çoxalır. Bu halda mütəxəssislərin köməyinə ehtiyac var. Xüsusilə frustrasiya ilə nəticələnən halların qarşısını almaq üçün insan və ətraf mühit arasında əlaqə və əks-əlaqə, emosional reaksiyanın müsbət fonunda keçməsinə nail olmaq üçün hansı fürsət və imkanlardan istifadə olunmalıdır – bu istiqamətdə psixolo-

loqlar iş aparıb öz tövsiyələrini verməlidirlər.

Tədqiqatın metodikası. Problemi araşdırmaq üçün Bakı şəhərində yerləşən bir sıra ali məktəb tələbələri arasında test sorğusu keçirilmişdir. Sorğular 100 nəfər tələbə (Bakı Dövlət Universiteti – 21, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu 53, Azərbaycan iqtisad Universiteti – 26 nəfər) arasında 2015-ci ilin fevral-mart aylarında keçirilmişdir.

Tədqiqatda V.V.Boyko tərəfindən hazırlanan “Ətraf mühit stimullarının təsirinə emosional reaksiya tipinin diaqnostik metodikası”ndan istifadə olunmuşdur [1, s.184-191]. Respondentə 39 sual verilir, hər sualın üç mümkün cavab variantı var. Uyğun “a”, “b” və ya “c” cavab variantları seçildəndən sonra hesablamalar aparılır. Bu zaman iki parametrlə nəzərə alınır:

1) “Xaricdə olan eyforik aktivlik” – a, “daxildə olan refraktor aktivlik” – b və “xaricdə disforik aktivlik” – c;

2) Stimulların xarakteri:

– müsbət olanlar – pozitiv şəxsi düşüncəyə və ya sosial dəyərlərə malik olurlar (yaxşı hava, ürəkdən sevinmək, ətrafdakıların komplimenti, zarafat və s.);
– ambivalent (və ya neytral) olanlar – onlar öz təbiətlərinə görə ikilidirlər, onlarda ya müsbət, ya da mənfi mənə aşkar

etmək olar – hər şey şəxsiyyətin öz istiqamətlənməsindən, onun əşyalara, hadisələrə, adamlara yaxşı və ya pis keyfiyyətlər aid etmək tendesiyasından asılıdır (yeni iş partnyoru, televiziya verilişi, şübhəli ideyalar, əhatə edən adamlar, bütövlükdə həyatın özü, işdəki adi şərait və s.);
– mənfi olanlar – neqativ şəxsi düşüncəyə və ya sosial dəyərlərə malik olurlar (yorğunluq hissi, intellektual sınaqdan çıxmaq lazımdır, həyatda çətin vəziyyət və s.).

Bu tələblərə uyğun olaraq nəticələrin interpretasiyası aparılır və hansı cavab tipinin üstünlük təşkil etdiyi nəzərə alınır.

Əgər “a” çoxluq təşkil edərsə, bu eyforik tipin dominantlıq etdiyini göstərir, bu zaman neqativ, pozitiv və ambivalent faktorlar fəaliyyətdə olurlar, reaksiyalar isə refraktor və ya disforik olur.

Əgər “b” cavabı çoxluq təşkil edərsə, bu onu göstərir ki, sizin emosional qavrayış sisteminiz müxtəlif, yəni müsbət, mənfi və ambivalent təsirlər qarşısında təslim olur. Onu əhatə edən gerçəklikdən ancaq ambivalent stimulları seçir. Bu zaman onlar şəxsiyyətə bir növ “ilişirlər” və xoşagəlməz həyəcan çöküntüsü, düşüncələr, gizlədilmiş qəmginlik, qəzəb şəklində qalırlar.

Disforik formulun dominantlığı (“c” cavablarının çoxluğu) zamanı müsbət və mənfi stimullar neqativ həyəcanlara çevrilir, sizin emosional sistem isə ümumilikdə neqativ stimullara köklənmiş olur.

Əlavə olaraq məhz hansı stimulların – neqativ, pozitiv və ya ambivalent – enerji dəyişdirilməsinin hansı tipinin (a, b və ya c) daha tez-tez

yarınmasına səbəb olduğunu tapıb qeyd etmək lazımdır [yenə orada].

Əsas məzmun. Əldə edilən nəticələrin təhlili göstərdi ki, emosional reaksiya tipi əsasən qarışıqdır, lakin burada eyforik (həm neqativ, həm də pozitiv) reaksiya tipləri üstünlük təşkil edir. Bununla belə digər qarışıq reaksiya tipləri də təmsil olunmuşdur. Cavablar aşağıdakı şəkildə paylandı:

Cədvəl 1

Emosional reaksiya tipi

Stimullar	Suallar	Emosional reaksiya tipi		
		<i>Eyforik</i> (“a” cavabı)	<i>Refrakter</i> (“b” cavabı)	<i>Disforik</i> (“c” cavabı)
neqativ	1, 4, 7, 10, 13, 16,19, 22, 25, 28, 31, 34, 37	670	450	180
ambivalent	2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38	510	610	180
pozitiv	3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39	740	390	170
	CƏMİ:	1920	1450	530

Beləliklə, müayinədə xarici və daxili təsirlərə reaksiya verən “qarışıq” tiplərə tez-tez rast gəlmək olur,

bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar (sorgulananların sayına görə %-lə).

Enerjinin dəyişdirilməsi formulu

Enerjinin dəyişdirilməsi formulu	Faizlə	Stimullar
1. Eyforik	17,3%	neqativ
2. Eyforik-refraktor	36%	ambivalent
3. Eyforik	18,0%	pozitiv
4. Refraktor	9%	pozitiv
5. Refraktor -disforik	10,1%	pozitiv, neqativ
6. Eyforik-refraktor-disforik	9,6%	pozitiv, neqativ
7. Disforik	0%	pozitiv, neqativ
Cəmi:	100%	

Beləliklə, ətraf mühit stimullarına emosional reaksiya insanlarda müxtəlifdir, buna görə də bunun tədqiqat nəzəriyyələri və metodikaları da müxtəlifdir. Hər halda insanı əhatə edən təbii və sosial məkan belə reaksiyaların müxtəlifliyinin müqəddəm şərtidir. Bundan başqa, insanın sosial-psixoloji keyfiyyətləri, onun emosional durumu, əldə etdiyi sosial təcrübə emosional reaksiyanın formalaşmasında olduqca əhəmiyyətlidir. İnsan ətraf mühiti qavramağı, onu qəbul etməyi, ona uyğunlaşmağı öyrənir. Bu öyrənmə prosesində isə onun sosial-psixoloji durumu vacib şərtlərdən biridir. Ən çox rast gəlinən hallar eyforik-refraktor və eyforik olmuşdur. Bu da onunla bağlıdır ki, tədqiqatda iştirak edən şəxslər gənc idilər. Məlumdur ki, gənclər nikbin və

əsasən şən olur, gələcəyə ümidlə baxırlar. Bununla belə əksər hallarda qiymətləndirmə pozitiv və neqativ stimullar üzərində həyata keçirilir, qarışıq xarakter daşsa da, burada üstünlüyü eyforik reaksiya təşkil edir.

Nəticə və təkliflər. Keçirilən tədqiqatın iştirakçıları gənccidir. Bu, özünü əldə edilən cavablarda bildirir. Ətraf mühit dedikdə 39 sual ilə əhatə olunan bir çox situasiyalar burada təmsil olunub. Qeyd edək ki, ətraf mühitə aid olan tikililərə, memarlıq nümunələrinə, infrastruktura burada münasibət öyrənilmir. Buna baxmayaraq, insan davranışına onun işində hökm sürən abu-hava, kiçik qrupda formalaşan münasibətlər, onun emosional durumu, temperamenti və xarakteri, insan həyatında mühüm rol oynayan arxitektura məkanının

qavranılması bir növ əsas rolunu oynayır. Adı çəkilən sahədə tədqiqat aparılarkən insanın mənəvi-psixoloji durumunun bu tərəfi də mütləq nəzərə alınmalıdır. Hesab edirik ki, aparılan tədqiqatın nəticələri tələbə gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasında bir əhəmiyyətli amil kimi nə-

zərə alınmalıdır. Burada formalaşan qrup münasibətləri, tələbələrin koqnitiv keyfiyyətləri, yəni biliklər, bacarıqlar və qabiliyyətlər ilk növbədə ətraf aləmlə, yəni təşkilat və kollektivlə qurulan münasibətlər tipindən və xarakterindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара. (редактор-составитель Д.Я.Райгородский). Бахрах-М. 2002. – 672 с.
2. Homans C. The social behavior. N.Y.: 1961
3. **Festinger L.** Conflict, decision and dissonance. N.Y.: 1964
4. **Aronson E.** The social animal. N.Y.: 1972

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ РЕАКЦИИ МОЛОДЕЖИ НА СТИМУЛЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются особенности эмоциональной реакции на стимулы окружающей среды студенческой молодежи. Проведенное исследование показало, что у молодежи преобладает как эйфорическая, так и смешанный тип эмоциональной реакции. Главная задача психологов, родителей и учителей – не допустить фрустрации, т.е. негативного психического состояния, обусловленного невозможностью удовлетворения тех или иных потребностей. Оно наступает в итоге диссонанса между ожиданиями и полученными впечатлениями. Это состояние проявляется в переживаниях разочарования, тревоги, раздражительности и отчаяния. Известно, что эффективность учебной и социальной деятельности в целом при этом существенно снижается. Следует учитывать эмоциональную реакцию на стимулы среды как существенный фактор процесса успешной социализации личности. Молодежь общается на уровне учебной группы, здесь имеется особая учебная и городская среда, которая оказывает свое воздействие на эмоциональную реакцию.

FEATURES YOUTH EMOTIONAL REACTIONS TO ENVIRONMENTAL STIMULUS

ABSTRACT

The article discusses the features of the emotional response to environmental stimuli students. The study showed that youth prevails both euphoric and mixed type of emotional reaction. The main task of psychologists, parents and teachers to prevent the frustration that negative mental state caused by the inability to meet the different needs. It comes as a result of the dissonance between the expectations and the resulting impressions. This condition manifests itself in feelings of frustration, anxiety, irritability and frustration. It is known that the effectiveness of educational and social activities in general is greatly reduced. It should take into account the emotional reaction to environmental stimuli as an essential factor in the process of successful socialization. Young people communicate on the level of training group; there are special training and the urban environment, which has an impact on emotional reaction.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

MEDİADAN AQRƏSSİYA VƏ İNTİHARLARLA BAĞLI İNFƏRMASİYALARIN İZLƏNİLMƏSİNİN İNSANLARIN DAVRANIŞINA TƏSİR EFFEKTLƏRİNİN ANALİZİ

Lalə Cabbarova

*BDU-nun sosial və pədaqoji
psixologiya kafedrasının dosenti
E-mail: cabbarova@mail.ru*

Açar sözlər: media, zorakılıq, aqressiya, intihar, informasiya, təqlid

Ключевые слова: медиа, насилие, агрессия, суицид, информация, подражание

Key words: media, violence, aggression, suicide, information, imitation

ANNOTASIYA

Mediada aqressiv xarakterli informasiyaların psixoloji təsir effektləri nəzərə alınmadan, tez-tez və qabardılmış formada verilməsi cəmiyyətdə aqressivliyin, zorakılıq hallarının artmasına gətirib çıxarır.

Məqalədə qeyd olunan məsələ ilə bağlı Azərbaycanda vəziyyət təhlil olunmuş, medianın təsir effektləri araşdırılmışdır.

Aparılan təhlil və araşdırmalar əsasında problemin həlli üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

GİRİŞ

Son illər Azərbaycanda da zorakı, xüsusən də, ailə-məişət zəminində baş verən cinayətlərin sayı artmışdır. Diqqəti çəkən isə odur ki, bütün bunlar ailə-məişət mövzularının kütləvi müzakirəyə çıxarılması, kriminal xəbərlərin artması fonunda daha da çoxalır, daha “kreativ” çalarlar alır.

Təbii ki, ictimaiyyətin cəmiyyətdə baş verən hadisələr, o cümlədən, cə-

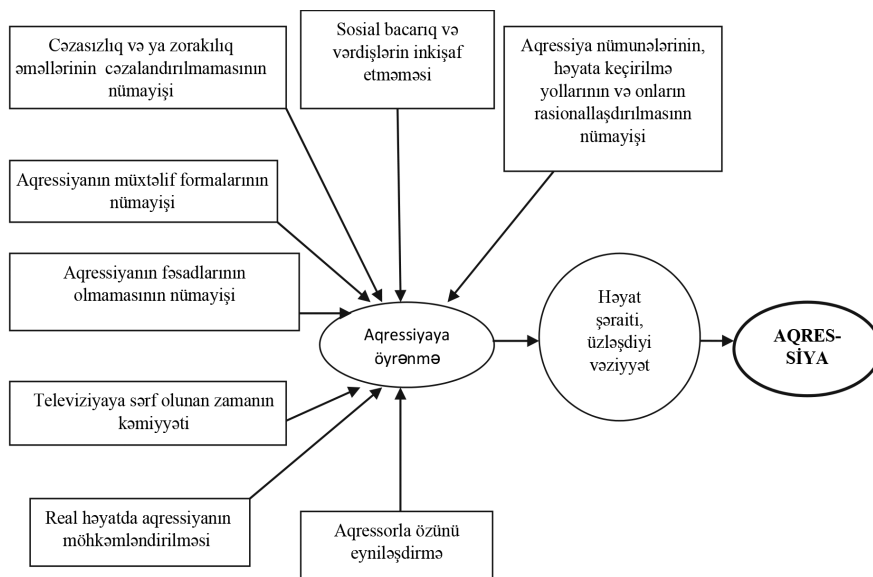
miyyətdəki kriminogen durum haqqında KİV-dən vaxtında və düzgün məlumat almaq hüququ vardır. Jurnalistlər də baş vermiş hadisələr, törədilmiş cinayətlərlə bağlı faktları ictimaiyyətə çatdırmalıdırlar. Lakin burada çatdırılan informasiyanın forması, zamanı, təkrarlanma intervalı, kütlənin, insanların psixoloji durumunun nəzərə alınmaması əlavə problemlərin yaranmasına zəmin ola bilər. Belə

ki, media işçilərinin bəzən ictimaiyyətə təqdim etdikləri informasiyalarda həddən artıq “zorakı xırdalıqları” göstərməyə, cinayətlərin törədilmə texnologiyasını hərtərəfli təsvir etməyə meyli, etika nöqtəyi-nəzərindən geniş ictimaiyyətə açılması uyğun olmayan hadisələri şouya çevirmək cəhdi cəmiyyət üçün, insanların psixikası üçün təhlükə mənbəyinə çevrilir.

Tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı ən əsas nəzəri və metodoloji mənbə A.Banduranın biheviorizm çərçivəsində sosial öyrənmə ilə bağlı nəzəriyyəsidir [5, 6]. Bu nəzəriyyəyə görə, aqressiv xarakterli səhnələrin izlənməsi sosial öyrənmə proseslərini oyadaraq yeni davranış tiplərinin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Bununla bağlı qeyd etmək istərdik

ki, KİV-də qeyri-adi zorakılıqla bağlı faciəli hadisələrin işıqlandırılmasından sonra ona oxşar hadisələr tamamilə başqa-başqa məkanlarda qeydə alınır. İraqda Səddam Hüseynin asılma səhnəsinin mediada şou formasında nümayişindən sonra dünyanın müxtəlif yerlərində məhz özünü asma yolu ilə intiharların sayı artmışdı[11].

Lakin, sosial öyrənmə nəzəriyyəsi zorakılığın yalnız və hökmən televiziya da aqressiv səhnələrin izlənməsi ilə şərtləndiyini nəzərdə tutmur. Sadəcə olaraq, bu konsepsiyaya görə, müəyyən həyat şəraitləri mənimsənilmiş aqressiv vərdişlərlə birgə aqressiyaya gətirib çıxara bilər [4, s.239-251]. Bu nəzəriyyəni ümumiləşdirərək aşağıdakı sxem vasitəsilə göstərə bilərik.

Sxem 1. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi baxımından aqressiv davranışın determinantları

Yəni bu sxemə əsasən deyə bilərik ki, eyni bir reportaja və ya verilmiş minlərlə insan baxır və burada aqressiyaya öyrədici amillərin hamısı hətta iştirak etmiş olsa belə, öyrənilən aqressiyanı möhkəmləndirən şəxsi keyfiyyət və psixoloji durum, həyat şəraiti fərqli olduğundan hamının zorakılıq edəcəyini, aqressiv bir akt törədəcəyini qəti şəkildə demək olmaz. Lakin onu söyləyə bilərik ki, bu cür reportaj aqressiv davranış üçün potensial zəmin yaradır.

Medianın insan psixikasına bu və ya digər səviyyədə təsirini izah etməyə çalışan digər maraqlı konsepsiyalar da vardır ki, onlardan bəzilərinə də nəzər yetirməyi vacib hesab edirik. Belə ki, bir çox psixoloji fenomenlərin mahiyyətini özünəməxsus tərzdə interpretasiya etməyə çalışan psixofizioloji nəzəriyyələrə görə [1,2,4], televiziyanın izlənməsindən sonra yaranan aqressiyanın səbəbi tamaşaçılarda yaranan hormonal dəyişikliklərdir. Buna görə də, psixofizioloji nəzəriyyələr insanın aqressiyasının, zorakılıq törətməyə meylinin onun hormonal vəziyyətindən asılı olduğunu göstərir, bu hormonal vəziyyətin də, öz növbəsində, qismən zorakılıq səhnələrinin nümayişindən, fiziki parametrlərdən (şüalanmadan) və s. asılı olduğunu iddia edirdilər. Onların fikrinə görə, mediada zorakılığı izləyərkən insan öz

davranışındakı aqressivliyi artırmış olur.

Məsələyə psixoanalitik baxımdan yanaşdıqda, qeyd etmək lazımdır ki, freydizm xarici stimulların aqressiyanın yaranmasına olan təsirini sıfıra endirərək, onu insanın əzəldən xislətinə xas olan instinkti kimi nəzərdən keçirmişdir. Lakin bununla belə, E.Fromm televiziya da zorakılıq səhnələrinin göstərilməsini dəhşətli darıxdırıcılıq hissinin kompensasiyasına olan cəhd kimi dəyərləndirirdi [4]. İnsanlar medianın onlara təqdim etdiyi cinayətlər, fəlakətlər, dəhşətli səhnələrlə dolu təsvirləri passiv şəkildə acgözlüklə “udmaqla” daxilində oyanıqlıq, həyəcan yaradaraq özlərində olan darıxdırıcılıq hissinə yüngülləşdirirlər. Lakin zorakılıq passiv şəkildə izləmədən alınan həzzi sadistik və dağıdıcı hərəkətlər vasitəsilə aktiv həyəcana gəlmə vəziyyətindən cəmiyyəti bir neçə addım ayırır.

Onu da diqqətə çatdırmaq istədik ki, psixoanaliz nöqtəyi-nəzərindən aqressiya modellərinin mənimsənilməsi üçün ən “təhlükəli” vaxt axşam vaxtlarıdır. Elə məhz zorakılıq səhnələrinə də axşam vaxtlarında daha çox rast gəlmək olur. Belə ki, bu saatlarda insanda yorğunluq, yuxululuq vəziyyəti çoxaldıqca özünə nəzarət və tənqidilik səviyyəsi azaldığından davranışın neqativ mo-

delləri daha rahat mənimsənilir. Bundan başqa, gecə vaxtları qavranılan modellər sonradan yuxugörmələrdə “yenidən işlənilərək” şüuraltı səviyədə mənimsənilə bilər. Təəssüf ki, televiziyaadakı verilişlərin məzmununun təhlili göstərir ki, zorakılıq səhnələrinin, aqressiv xarakterli informasiyaların böyük əksəriyyəti məhz axşam vaxtlarında tamaşaçılara təqdim olunur.

Lakin, qeyd etdiyimiz məqamlarla yanaşı, məhz psixoanaliz katarsis ideyasını irəli sürərək insandakı real aqressiyanın zorakılıq səhnələrini tamaşa etdikdə “boşaldığını”, uzaqlaşdığını göstərirdi.

Medianın insan psixikasına təsirini araşdıran müasir tədqiqatçılardan Gerbener [8] televiziya kriminalın təsvirinin real aləmdə olan kriminallardan daha zorakı və təhlükəli təqdim edildiyini müəyyənləşdirdi. Onun apardığı tədqiqatlar bizim televiziya izlədiyimiz obrazların internalizasiya olunması fikrini uzaqlaşdıraraq, təqdim olunan aqressiv, kriminal xarakterli informasiyaların insanlarda reallığın dəhşətli, qorxunc obrazını yaratması ideyasını dəstəklədi.

Beləliklə də, mexanizm etibarilə bu prosesi nəzərdən keçirsək belə

qənaətə gəlirik ki, televiziya, radio, internet, gündəlik mətbuat ətraf aləmdə baş verənlərdən xəbər tutmaq üçün yeganə vasitədir. Televiziya da çoxsaylı kriminal xəbərlərlə üzləşən insanda elə təsəvvür formalaşır ki, onun ətrafı elə bundan ibarətdir. Yəni eşidilən 1–2 informasiya şişirdilir və insanda ümitsizlik, depressiya kimi hallar yaranır.

Nəzərə alsaq ki, cəmiyyətin cinayət, kriminal hadisələr, cəza, həmin cəzaların təyin olunmasına görə mövcud ədalət məhkəmələrinin işi və bu kimi digər məsələlərlə bağlı bilgilerinin böyük əksəriyyəti mediadan alınır, onda insanların bu sahədə təsəvvürlərinin formalaşmasında medianın təsirinin məntiqi cəhətdən çox böyük olduğunu deyə bilərik.

Apardığımız tədqiqat işində mediada yayımlanan zorakı, kriminal xarakterli informasiyaların təhlili və onun insanlara təsir effektlərinin analizi aparılmışdır. Bununla əlaqədar nəzəriyyə və konsepsiyalar araşdırılmış, bu sahədə aparılan tədqiqat işləri təhlil olunaraq ümumiləşdirilmiş, birbaşa mediada təqdim olunan materiallar, informasiyalar analiz olunmuşdur. Tədqiqat zamanı müşahidə və sorğu üsullarından da istifadə olunmuşdur.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Qeyd etdiyimiz kimi, insanların cəmiyyətdə baş verən kriminogen durum, zorakılıq və cinayətlər haqqında bilik və təsəvvürləri əsas etibarilə KİV vasitəsilə formalaşır. Aparığımız tədqiqata görə, Azərbaycanın efir məkanında hüquqi-kriminal mövzularda xəbərlər demək olar ki, 30–40% təşkil edir.

Azərbaycanda kriminal xəbərlərin təqdim olunması zamanı, ən dəhşətli, qəddar, amansız yolla həyata keçirilən cinayət hadisələri haqqında reportaj təqdim olunmamışdan öncə aparıcılar “uşaqların, ürəyi və əsəb sistemi zəif olanların ekran qarşısından uzaqlaşmasını xahiş edirlər”. Psixoloji cəhətdən bu məsələyə yanaşsaq, məlum məsələdir ki, qadağan olunmuş şeylərə qarşı insanların marağı daha yüksək olur və bu cür müraciət hesab edirik ki, insanların daha çox maraqla ekrana diqqətini toplamaq gücünə malikdir.

Bu cür müraciətlərə tamaşaçıların verdiyi reaksiyaları tədqiq etmək məqsədiylə apardığımız sorğuya “Televiziya da aqressiya, zorakılıq və amansız cinayətlərlə bağlı səhnələrin nümayişindən öncə “Ürəyi və əsəb sistemi zəif olanların ekran qarşısından uzaqlaşmasını xahiş edirik” – müraciətinə reaksiyanız adətən necə olur?” – sualına respondentlərin 87%-i “Daha

həvəslə nə göstəriləcəyini gözləyirəm” cavabını vermiş, cəmi 13%-i “Baxmamağa çalışır, televizoru ümumiyyətlə söndürür və ya başqa kanala baxmamağa çalışıram” bəndini qeyd etmişdir.

Beləliklə də, göründüyü kimi, media işçiləri bu cür kadrların verilməsi zamanı onların bütün məqamları nəzərə alaraq, tamaşaçıları öncədən xəbərdar etməklə öz borcundan çıxdıqlarını söyləsələr də, bu cür xəbərdarlıqların insanlarda insanlarda daha böyük maraq doğurduğu faktı ilə üzləşməli oluruq.

Digər tərəfdən, telekanalların hər biri kriminal xəbərlərin verilməsi sahəsində sanki biri-biriylə yarışa giriblər. Ayrıca kriminal xronika ilə bağlı verilişlərin olmasına baxmayaraq, gündəlik axşam xəbərlərinin içində də, kriminal xarakterli, zorakılıqla bağlı verilən informasiyaların sayı artmaqda davam edir. Qeyd etməliyik ki, bu cür xəbərlər efir vaxtının ən baxımlı hissəsində, yəni axşam saatlarında təqdim olunur. Hələ buna məhz həmin saatlarda təqdim olunan zorakılıq səhnələri ilə dolu filmləri və verilişləri əlavə etsək, onda hər gün işdən evə dönən insanların ətrafında baş verənlərdən xəbər tutması üçün aldığı informasiyaların təxminən 60–70%-nin zorakılıqla dolduğunu söyləyə bilərik.

Psixoloji qanunauyğunluqlara görə, hər-hansısa bir emosional qıcıqlandırıcı stimül dəfələrlə təkrarlandıqda ona qarşı emosional reaksiya tədricən “sönməyə” başlayır. Məsələn: gündəlik xəbərlərdə hər gün müxtəlif variantlarda qan, meyid, qətlər görən insan artıq belə şeylərə “öyrəşir”. Bu da onu deməyə əsas verir ki, zorakılıq, aqressiv səhnələrə dəfələrlə baxılması tamaşaçıların həmin hadisələrə gələcəkdə laqeydliyinə gətirib çıxaracaqdır.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir faktı qeyd etməliyəm ki, Sovetlər dönməində kriminal xarakterli xəbərlər və zorakılıq səhnələrinin nümayişinə ciddi nəzarət olduğu bir vaxtda, bu kimi hadisələr, faktlarla üzləşmə insanlarda şok yarada bilirdi. Yəni uşaqların, hətta böyüklərin belə meyid, insan cəsədi görməsi onların psixikası üçün ağır zərbə hesab olunurdu. İndi isə yolda təsadüfən baş vermiş bədbəxt hadisə nəticəsində həyatını tərk etmiş insanın cəsədi üzərində uşaqların və gənclərin çox laqeyd tərzdə yığışdığını və soyuqqanlıqla şahidlik etdiyini nümayiş etdirən reportajları izləyirik. Gündəlik gördüyü zorakı xarakterli səhnələr insanların şüurunda belə hadisələri adıləşdirir.

Apardığımız müşahidələr və təhlillər əsasında qeyd etmək istərdik ki, son illər Azərbaycanda törədilən cinayətlərin xarakterində yeni bir

meylin, dəyişikliyin şahidi oluruq. Yəni, ailə-məişət zəminində baş verən cinayət hadisələrinin – ərin arvadı, arvadın ərini, ata-ananın övladını, övladın valideyni, nənə-babanı qətlə yetirməsi hallarını eşitmək get-gedə adıləşməyə başlayır. KİV-in gündəlik xəbərləri sırasında bu qəbildən olan informasiyalar çoxluq təşkil etməyə başlayıb. Burada, xüsusilə, baş verən cinayətlərin xüsusi amansızlıqla törədilməsi faktı diqqəti daha çox çəkir.

Təbii ki, bu qəbildən olan cinayətlər əvvəllər də olub, lakin, həmin informasiyaların mediada işıqlandırılmaması səbəbindən cəmiyyətin diqqətini də çəkmirdi. Lakin gündəlik müxtəlif yollarla, müxtəlif səbəblərdən törədilən zorakılıqların izlənilməsi aqressivliyə meyilli şəxslərdə aqressivliyi artıraraq, cinayətin törədilmə üsullarını daha da qəddarlaşdırır.

Məlum məsələdir ki, insanların hamısı eyni psixoloji xüsusiyyətlərə malik deyil və eyni bir psixoloji durumda da deyillər. Gündəlik həyatda stressogen amillərin, frustrasiya yaradıcı faktorların artması insan psixikasını bir çox cəhətlər baxımından zəiflədir. Apatiya, ruh düşkünlüyü, ciddi sosial-iqtisadi sıxıntılar içində olan, əsəb gərginliyi keçirən insanların ifrat səviyyədə zorakılıqla bağlı informasiyaları qəbul etməsi onların davranışının bu informasiyaların

təsirindən yönləndirilməsinə gətirib çıxara bilər. Çox vaxt intihar, qətl, oğurluq törətməyə hazırlaşan şəxsə son qərarını verməkdə məhz media “dəstək” olur. Kriminal xronikanı izləsək, adətən, qətl və intiharların müəyyən fasilələrlə, lakin biri-birinin ardınca serial xarakterində baş verdiyinin şahidi oluruq. Məsələn 2012-ci ilin ilk 3 ayı ərzində Azərbaycanca uşaqların atılması ilə bağlı mediada ardıcıl informasiyalar yayımlanmışdı. Hətta bundan sonra ictimaiyyətdə “uşaq qutularının” bizdə də qoyulması ilə bağlı müzakirələr də başlamışdır.

Intiharla bağlı da maraqlı statistika və faktlar izlənilməkdədir. Məsələn: özünüasma yolu ilə intihar hadisəsinin bütün kanallarda yayımlanmasından sonra bu yolla intihar etmə sanki “dəb” düşür. Yalnız 21 mart 2012-ci ildən 23 aprel 2012-ci ilə qədər Azərbaycanda informasiya kanallarından götürülmüş intiharla bağlı məlumatları izləsək bu kimi maraqlı faktları görə bilərik: 27 mart 2012-ci il tarixində bir nəfər intihar etmiş gənc qızın meyidinin dənizdən çıxarılması ilə bağlı informasiyanın yayımlanmasından sonra, 1 aprel 2012-ci il tarixinə kimi 2 nəfər özünü dənizə atmağa cəhd etmiş, 1 nəfər isə bu yolla intihar etmişdir.

2013-cü ilin sonu, 2014-cü ilin əvvəllərində respublikada ardı-ar-

dınca özünüyandırmalar, özünü yandırmağa cəhdlər, təhdidlər “epidemiya” xarakteri almağa başlamış, hətta bununla bağlı mediada bu cür hadisələrin təkrarlanmasında informasiya kanallarının böyük rolunun olması ilə bağlı ciddi müzakirələr aparılmışdı.

Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı faktların artmasını nəzərə alaraq, hətta 2000-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı intihar hallarının kütləvləşməsinin qarşısının alınması üçün KİV işçiləri üçün təlimat, tövsiyələr də hazırlamışdır. Həmin təlimatda D.Fillipsin apardığı tədqiqatların nəticələri təqdim olunmuşdur. Bu araşdırmalar sayəsində müəyyən olunmuşdur ki, televiziya da suisid haqqında informasiya verildikdən sonra 10 gün ərzində cəmiyyətdə intihar etməyə meyillilik, özünüöldürmə səviyyəsi yüksək olur.

Ümumiyyətlə, psixologiya və psixiatriyada KİV-in, bədii ədəbiyyatların, filmlərin təsiri altında imitasiya və təqlidlə bağlı insanların davranışını izah etmək üçün “Verter sindromu”, “Veld sindromu”, “Lara Kroft effekti” terminlər irəli sürülmüşdür.

Göründüyü kimi, törədilən cinayət ekrandan görülmüş zorakılığın imitasiyası, təqlidi də ola bilər. Bu cür təqlid fenomeni “copycat crimes” və ya təqlid – cinayət adlandırılır. Bu cür cinayətlərə çoxlu misallar gətir-

mək olar. Adətən, onlar televiziya da zorakılıq səhnəsinin nümayişindən çox az bir müddət sonra törədilir və provokasiya yaradan məlumatın işıqlandırılmasından təxminən dörd gün sonra kəskin şəkildə azalır.

Azərbaycan dilində bu prosesi xarakterizə etmək üçün güzəran həyatında “Dəlinin yadına daş salır” məsələni xatırladırlar. Yəni, kiminləsə mübahisə zamanı yerdən daşı götürüb kimisə vurmağı gətirməyən insana “daşı başına çırpma” – deməklə, onun beynində həmin situasiyada yeni bir davranış modelini aktualaşdırmaq olar.

Tədqiqatlar göstərir ki, mediada suisidlər haqqında verilən informasiyalar intiharların sayının artmasından çox, intihar edən insanların hansı vasitələrdən istifadə etməsinə daha çox təsir göstərir. Müəyyən yerlər var ki, məsələn, körpülər, yüksəkmərtəbəli binalar, qalalar və s. – bunlar ənənəvi olaraq intihar hadisələri ilə əlaqələndirilir və həmin yerlərə

əlavə diqqətin cəlb edilməsi bir çox insanlar tərəfindən məhz onlardan istifadə ehtimalını artırmış olur. Bakıda inşa edilən möhtəşəm “Kor-oğlu” körpüsündən intiharlarla bağlı reportajlardan sonra həmin körpü insanlar arasında “İntihar körpüsü” statusunu qazandı. Hətta müvafiq dövlət qurumları gələcək intiharların qarşısını almaq üçün həmin körpünün xüsusi mühafizəyə alınmasını qərara almışlar.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda Kütləvi İnformasiya kanallarında kriminal xarakterli informasiyaların verilməsi zamanı təqdim olunan zorakılıq hallarının bəzilərinə, xüsusən də, ailə-məişət zəminində baş vermiş cinayət hadisələrinin şərh zamanı media işçilərinin rəğbətəndirici, bəraətqazandırıcı mövqeyini müşahidə etmək olar. Bu isə cəmiyyətdə gələcəkdə bu kimi aqressiv davranışların möhkəmləndirilməsini şərtləndirə bilər.

HƏLL ÜSULLARI

Hesab edirik ki, problemin həlli üçün bu məsələlər müvafiq dövlət qurumları tərəfindən nəzarətə götürülməli, insanlara psixoloji təsir effektləri nəzərə alınmaqla, informasiyaların yayılmasını tənzimləyəcək xüsusi təlimatların hazırlanması zəruridir.

Problemin həlli istiqamətində, biz də öz növbəmizdə, apardıığımız

araşdırma və təhlillər əsasında, mediada zorakı, kriminal xarakterli hadisələri, intiharlarla bağlı informasiyaları işıqlandırarkən aşağıdakı cəhətlərin nəzərə alınmasını tövsiyə edərdik:

– İlk növbədə, KİV-də zorakı xarakterli verilişlərin, kriminal informasiyaların ayrıca, xüsusi kanallarda, mətbu orqanlarında

- yayımlanması məqsədəmüvafiqdir;
- Suisid, kriminal hadisələrlə bağlı xəbərlərin ictimaiyyətə çatdırılması zamanı hadisələrə verilən şərhlərə ehtiyatla yanaşmaq və həmin şərhlərin psixoloji təsir effektlərini nəzərə almaq lazımdır;
  - İntiharlarla bağlı, ümumiyyətlə zorakı xarakterli informasiyaların, səhnələrin mümkün qədər axşam saatlarında efirə verilməsindən çəkinilməsi tövsiyə olunur;
  - Zorakı, kriminal xarakterli məlumatların ictimaiyyətə çatdırıl-

ması zamanı onların şişirdilməsi və şouya çevrilməsindən çəkinmək lazımdır;

- İntiharların, törədilən zorakılıq hallarının xarakterindən asılı olmayaraq, onlar haqqında informasiya verərkən bəraətverici ifadələrdən, şərhlərdən istifadə olunmamalıdır.

Tədqiq etdiyimiz məsələ ilə əlaqədar hansısa bir hadisənin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yaranan problemlərə, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə, vəziyyətin pisləşməsinə təbii bir reaksiya kimi təfsir etmək, şərh vermək tövsiyə olunmur.

NƏTİCƏ

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, uzun müddət zorakılıq səhnələrinin mediada təqdim olunması:

- Tamaşaçıların aqressiv davranışlarını artırmağa bilər;
- Aqressiyanın qabağını alan amillərin rolunu azalda bilər;
- Aqressiyaya qarşı həssaslığı kütləşdirə bilər;
- Başqalarının çəkdiyi iztirablara və ya çətinliklərə qarşı laqeyd münasibət formalaşdırmağa bilər;
- İnsanlarda qeyri-adekvat, reallığa uyğun gəlməyən həyat obrazları formalaşdırmağa bilər;
- Çevrəsində olan insanlarda baş verə biləcək hadisələrə görə

səbəbsiz qorxu hissi yarada bilər ki, bu da ümumilikdə insanlara qarşı inamsızlıq, şübhəlilik kimi xüsusiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradır.

Apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, mediada zorakı xarakterli informasiyaların verilməsi insanların psixikasına bu və ya digər dərəcədə təsir etməklə yanaşı, cəmiyyətin kriminogen durumunda da dəyişiklik yarada bilər.

Bu dəyişikliklər çox təəssüf ki, əksər zamanlarda neqativ xarakter daşıyır və zorakılıqların, cinayətlərin sayının artmasında özünü göstərir. Lakin, bu o demək deyildir ki, media-

da təqdim olunan zorakılıq cəmiyyətə olan bütün zorakılıqların əsas səbəbidir. Burada diqqəti çəkmək istədiyimiz əsas məsələ ondadır ki, media vasitəsilə təqdim olunan zorakılıq səhnələri kimlərinə zorakılıq törətməsi ehtimalını yüksəltməklə

yanaşı, törədilən zorakılıqların daha amansız yollarla həyata keçirilmə ehtimalını çoxaldır.

Odur ki, hesab edirik ki, media işçiləri üçün bu sahədə maarifləndirmə işlərinin aparılması və müvafiq təlimatların verilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Аронсон, Э., Уилсон, Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002, 560 с.
2. Берон, Р., Ричардсон, Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 1998, 336с.
3. Брушлинская, Л.В. Криминальное насилие в семье и его трансляция средствами массовой информации.//Материалы секции «Медиапсихология» Международной научно-практической конференции «Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития», Москва: МГУ, 2001, с.72-86.
4. Брайант, Дж.,Томпсон, С. Основы воздействия СМИ. Москва: Вильяме, 2004, 432 с.
5. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000, 320 с.
6. Bandura A. The role imitation in personality development. // The Journal of Nursery Education. Vol.18, No. 3, April -1963, s.207-215.
7. Dowler, K. Media consumption and public attitudes toward crime and justice: the relationship between fear of crime, punitive attitudes, and perceived police effectiveness.//Journal of Criminal Justice and Popular Culture, 2003, 10(2), 109-126.
8. Gerbner G., Gross L., Morgan M., Signorielli N. Living with Television: The Dynamics of the Cultivation Process.//
9. http://wiki.commres.org/pds/CultivationTheory/LivingWithTelevision_TheDynamicsoftheCultivationProcess.pdf
10. Federman, J. National Television Violence Study, Volume 3. Santa Barbara: University of California, Center for Communication and Social Policy, 1998, 53 s.
11. Report of Federal Communications Commission in the matter of violent Television programming

- and its impact on children. April 6, 2007 http://www.c-span.org/pdf/fcc_tvviolence.pdf
12. Saddam's Execution Sparked Copycat Deaths – is the Media to Blame?
13. <http://breitbarthacademics.blogspot.com/2007/02/saddams-execution-sparked-copycat.html>
14. <http://www.lent.az/news.php/reklam//reklam/news.php?id=85569>
15. <http://medya.az/hadise/479-gencede-korpe-zibilliye-atilib.html#ixzz1sqlwCsgU><http://meseldenizi.com/hikayeler/dusunduren-oykuler/>
16. <http://www.milli.az/news/criminal/>

**THE ANALYSIS OF THE IMPACT OF INFORMATION
ON AGGRESSION AND SUICIDE DELIVERED THROUGH
THE MEDIA ON THE BEHAVIOR OF PEOPLE**

ABSTRACT

Presenting information aggressive nature in media, without regard to the effects of psychological impact, often leads to increased aggression and violence in society.

The article analyzed the situation in Azerbaijan on the issue, examined the effects of media influence.

The research, based on analysis and recommendations for solving the problem are given.

**АНАЛИЗ ЭФФЕКТОВ ВЛИЯНИЯ ИНФОРМАЦИЙ
ОБ АГРЕССИИ И СУИЦИДАХ, ПОЛУЧЕННЫХ ИЗ МЕДИИ,
НА ПОВЕДЕНИЕ ЛЮДЕЙ**

РЕЗЮМЕ

Преподнесение информации агрессивного характера, без учета эффектов психологического влияния, часто и ярко выраженной форме приводит к росту агрессивности и насилия в обществе.

В статье было проанализировано состояние в Азербайджане в связи с отмеченной проблемой, изучены эффекты влияния меди.

Для разрешения проблемы на основе проведенного анализа и исследований были даны соответствующие рекомендации.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 03 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

PEDAQOJİ KOLLEKTİVDƏ PSIXOLOJİ İQLİMİN YARANMASINDA İDARƏETMƏNİN ROLU

Arzu Məmmədova

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri
İnstitutunun psixologiya və yaş fiziologiyası
şöbəsinin dissertantı
E-mail: arzu_1120@mail.ru*

***Açar sözlər:** rəhbərlik, motivasiya, aqressiv münasibət, kommunikatativ davranış, münaqişə*

***Ключевые слова:** руководства, мотивация, агрессивное отношение, коммуникативное поведение, конфликт*

***Key words:** leadership, motivation, aggressive attitude, communicative policy, conflict*

ANNOTASIYA

Mediada aqressiv xarakterli informasiyaların psixoloji təsir effektləri nəzərə alınmadan, tez-tez və qabardılmış formada verilməsi cəmiyyətdə aqressivliyin, zorakılıq hallarının artmasına gətirib çıxarır.

Məqalədə qeyd olunan məsələ ilə bağlı Azərbaycanda vəziyyət təhlil olunmuş, medianın təsir effektləri araşdırılmışdır.

Aparılan təhlil və araşdırmalar əsasında problemin həlli üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

GİRİŞ

Məqalədə pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolundan bəhs olunur. Əsas ideya ondan ibarətdir ki, psixoloji iqlimin yaranması, inkişafı hər şeydən əvvəl idarə oluna bilən prosesdir. Burada məktəb rəhbərliyinin səriştəsindən, idarə etmək bacarığından çox şey asılıdır. Ümum-

təhsil məktəblərində idarə edənlərin pedaqoji ustalığından və şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi məktəbdaxili psixoloji iqlim formalaşa bilər. Xüsusilə məktəb direktorunun şəxsi xüsusiyyətləri, onun iş üslubu, insanlarla ilk növbədə pedaqoji kollektivin ayrı-ayrı üzvləri və şagirdlərlə qarşılıqlı mü-

nasibəti məktəbdaxili psixoloji iqlimin yaranmasına, onun formalaşmasına təsir edən mühüm göstəricidir. Yüksək səviyyəli idarəetmə bacarığı sayəsində pedaqoji kollektivdə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasına nail olmaq olar.

Giriş. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolu daim diqqət mərkəzində olan problemlərdən biridir. Azərbaycan alimlərindən Ə.S.Bayramov (1), Ə.Ə.Əlizadə (2), M.H.Həmzəyev (4), R.İ.Əliyev(3), rus alimlərindən İ.V.Dubrovina(6), E.İ.Roqov(7), V.M. Şepel (8) və başqaları pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolu ilə bağlı maraqlı tədqiqatların müəllifidirlər. Müasir dövrdə də pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolunun öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranması problemi mahiyyət etibarilə müasir məktəb üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məktəb daxilində cərəyan edən istənilən hadisə ilk növbədə müvcud məktəbdaxili psixoloji iqlimdən və psixoloji iqlimin ən mühüm göstəricisi olan çoxşaxəli münasibətlər şəbəkəsindən qaynaqlanır. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin daha əlverişli səviyyəyə çatması

üçün müxtəlif ideyalar irəli sürmüşlər. Bu zərurət isə ondan irəli gəlir ki, psixoloji iqlim əlverişli olmadıqda məktəb özünün ən başlıca funksiyasını – təlim-tərbiyə funksiyasını uğurla həyata keçirə bilmir. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin əsasını insanları başa düşmək arzusu və bacarığı təşkil edir. Psixoloji iqlim kollektivin emosional əhvalını əks etdirir. Pedaqoji kollektivin psixoloji iqlimi kifayət qədər davamlı olması ilə seçilir və insanların əhvalı, onların daxili aləmi, bir-birlərinə o cümlədən ətrafdakı hadisələrə münasibəti ilə müəyyən olunur. Psixoloji iqlim əlverişli və ya əlverişsiz, sağlam və ya qeyri-sağlam ola bilər.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlim anlayışına şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin əsas faktoru kimi yanaşaraq onu bu cür ifadə etmək olar: təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının-şagird, müəllim və valideynlərin məktəb həyatının əsas aspektlərindən, ümumi ünsiyyət üslubundan razı qalmaları.

Pedaqoji kollektivdə əlverişli psixoloji iqlimi hər şeydən əvvəl müəllimlərin əhval-ruhiyyəsi müəyyən edir. Pedaqoji kollektiv ümumi məqsəd birləşdirir-təhsil. Kollektivin möhkəmliyi və kollektivə daxil olan hər bir şəxsin ümumi məqsədə tabe olması, onu dərk etməsi, kollektivin məqsəd və prinsiplərinə riayət

etməsi vacib şərtlərdəndir. Əlverişsiz psixoloji iqlim pedaqoji kollektivin münasibətlərinə və eyni zamanda şagird-müəllim münasibətlərinə ciddi təsir edir.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmə üslubunun mühüm rolu var. Müəyyən olunmuşdur ki, məktəbdaxili psixoloji iqlim rəhbərlik üslubundan, rəhbərin professional və şəxsi keyfiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Rəhbərlik üslubunun kollektivdəki münasibətlərə təsiri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, rəhbər şəxsiyyətinin psixoloji iqlimə təsiri kifayət qədər öyrənilməyib. Bu isə onunla bağlıdır ki, bütün tədqiqatlarda rəhbərin profesional əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin öyrənilməsinə üstünlük verilib. Əlbəttə ki, rəhbərin professional keyfiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm elmi-tədqiqat tapşırığıdır, lakin unutmamaq olmur ki, idarəetmə tək liderin tabeliyində olan işçilərə istiqamətlənmiş təsir sahəsi deyil, ən başlıcası subyekt-subyekt xarakteri daşıyan qarşılıqlı fəaliyyət sahəsidir. Buna görə də pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlim probleminin mahiyyəti araşdırılarkən liderin bacarıq və qabiliyyətlərini tək idarəçilik qərarlarını icra edə bilmək baxımından deyil, həm də şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə nə dərəcədə nail olması baxımından araşdırmaq vacibdir.

İstənilən məktəbdə məktəb direktorunun dəyişilməsi mövcud psixoloji iqlimdə də bir sıra dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Müxtəlif təbəqəyə, yaşa, fərqli fərqi xüsusiyyətlərə malik olan insan kollektivində məktəbdaxili psixoloji iqlimi nəzərə almayan, onun mövcudluğuna, idarə olunmasına ikinci dərəcəli iş kimi baxan məktəb direktoru heç cür yüksək səviyyəli idarəetməyə, işdə müvəffəqiyyətə nail ola bilməz. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin idarə olunması məktəb direktorlarından bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalarını tələb edir. İlk növbədə məktəb direktoru demokratik əhval-ruhiyyəli insan olmalı, başqalarına hörmətlə yanaşmağı bacarmalı, baş verə biləcək hər hansı bir konflikti hər kəsdən əvvəl duymalı, nəticələri öncədən görməli, uzaqgörənliyi, fəhmi ilə seçilməli, insanların rəğbətini qazanmağı bacarmalıdır. Obyektivlik, prinsiplilik, xeyirxahlıq, tez və ağıllı qərar qəbul etmək bacarığı, tələbkərlilik, səbr və təmkin onun əsas xüsusiyyətlərinə çevrilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, kollektivin uğurları, təlim-tərbiyə prosesinin səviyyəsi, şagirdlərin müvəffəqiyyət dərəcəsi məktəbdaxili psixoloji iqlimdən birbaşa asılıdır. Hesab edirik ki, məktəbə qədəm qoyduğu gündən başlayaraq hər bir məktəb direktoru ilk növbədə psixoloji iqlimin əlve-

rişli olmasına çalışmalı, məsələni daim diqqət mərkəzində saxlamalı, onun idarə olunmasında əsas maraqlı tərəf olunmalıdır.

İdarəetmənin əsas məqsədi – pedaqoji kollektivdə iş prosesinin planlaşdırılması, işin motivi və nəzarətin təşkili vasitəsilə kollektivlərin məqsədinə çatmasını həyata keçirməkdir. Məqsədin həyata keçirilməsində rəhbərlik üslubundan çox şey asılıdır. Rəhbərlik üslubu kollektivlə münasibətləri ifadə edir. Müxtəlif ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə rəhbərlik üslubunun 3 əsas növünün fərqləndirildiyinin şahidi oluruq: 1. avtoritar, 2. demokratik, 3. liberal.

Rəhbərlik üslubunun hər 3 növünə pedaqoji kollektivlərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin istənilən pedaqoji kollektivdə demokratik rəhbərlik üslubunun həmkarlar tərəfindən daha çox təqdir olunduğunun şahidi oluruq. Hətta pedaqoji kollektiv üzvləri arasında demokratik əhval-ruhiyyədən kənar olan, iş prosesində avtoritar və ya liberal iş üslubu ilə fərqlənənlər də çox vaxt demokratik rəhbərlik üslubunun daha əlverişli olduğunu inkar etmir, ona üstünlük verirlər.

Ümumtəhsil müəssisələrinin daxili idarə olunmasının əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir: kollektivdə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasının vacibliyi, müəllimin əməyinin kütlə tərəfindən qiy-

mətləndirilməsi və hörmət olunması, məktəb kollektivi daxilində şəxsiyyətlərarası əlaqələrin qurulması.

Kollektivdə psixoloji iqlim dedikdə onun birliyi, vəhdəti nəzərdə tutulur:

- intellektual cəhətdən-düşüncələrin, dəyərlər orientasiyasının vəhdəti;
- emosional cəhətdən-kollektiv üzvlərinin emosional nöqtəyindən nəzərdən vəhdəti;
- iradi cəhətdən-düzgün qərar qəbul etmək lazım gəldikdə kollektivin öz iradəsini bildirməkdə yekdil nəticəyə gəlməsi.

Kollektiv və qrupun psixoloji iqlimi dedikdə qeyd olunanlar nəzərə alınmalıdır:

- həmkarlar qrupunun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin yekun portreti;
- psixoloji əhval-ruhiyyə;
- üzvlər arasındakı qarşılıqlı münasibətin üstünlük təşkil edən cəhəti;
- vəziyyətin xarakteristikasının ümumi qiymətləndirilməsi.

Kollektivin psixoloji iqlimində onun üzvlərinin psixi uyğunluq səviyyəsi mühüm rol oynayır. Psixi uyğunluq-işçi qrupun üzvləri arasında möhkəm əlaqələrin qurulmasından ibarətdir. Qrup üzvlərinin psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənən dəyərlərin ümumi məqsədə yönəlməsi qrup üzvləri arasında möhkəm əlaqələrin ol-

masını özündə əks etdirir. Dəyərlərin ümumi məqsədə yönəlməsi xeyir və şərin, mənəviyyatın, zənginləşmənin, dərk etmənin və s. insani normalara uyğunluğunda özünü biruzə verir.

Psixi uyğunluq sosial-psixoloji iqlimin formalaşmasında müəyyən edici faktordur. Psixi uyğunluq-kollektiv üzvlərinin səmərəli və birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi özünü biruzə verir. Psixi uyğunluğun əsasən aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Psixofizioloji uyğunluq dedikdə-intellekt, emosiya və istəklərin, emosional-iradi reaksiyaların uyğunluğu, birgə fəaliyyət tempinin sinxronlaşdırılması (uyğunluğu)nəzərdə tutulur.
2. Sosial-psixoloji uyğunluq dedikdə – sosial məqsədlərin, tələbatların, maraqların ümumiliyi nəzərdə tutulur.

Psixi uyğunluğun təhlili zamanı insanların xarakteri və psixi meyli ilə müəyyən olunan kommunikativ davranışın tiplərini nəzərə almaq lazımdır. Rus alimi V.M.Şepelin təsnifatına görə kommunikativ davranışa əsasən insanların aşağıdakı tipləri fərqləndirilir:

- kollektivçilər-ünsiyyətli, istənilən başlanğıcı dəstəkləyən, təşəbbüskar insanlar;
- fərdiyyətçilər-tapşırığı tək yerinə yetirməyə meyilli, şəxsi mə-

suliyyət hissənin yüksək olması ilə seçilənlər;

- iddiaçılar-işin yerinə yetirilməsi zamanı şöhrətpərəstliyə, küsəyənliliyə, diqqət mərkəzində olmağa meyilli insanlar;
- təqlidçilər-çətinlikdən qaçan, başqalarının hərəkətlərini təqlid edənlər;
- passivlər(uyğunlaşanlar)-zəif iradəli, cəhd göstərməyən və kənar təsirlərə məruz qalanlar;
- təcrid olunmuşlar-ünsiyyətə girmirlər, yorucu, zəhlətökən xarakterə malikdirlər(8).

Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin formalaşması son dərəcə ciddi mənəvi məsələdir. Məktəbdə müəllimin işinə təsir edən vacib xüsusiyyətlərdən biri də şəxsi fəaliyyətinin daim obyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətdən razı qalması üçün, məktəb direktorları sosial-psixoloji cəhətdən onların işini qiymətləndirməlidirlər. Məktəb müəllimlərinin işinin xüsusiyyətlərini təhlil edərkən nəzərə alınmalıdır ki, müəllimlərin çoxu üçün profesional fəaliyyət özünü ifadənin, özünü reallaşdırmanın və həyatda uğur qazanmanın əsas yollarından biridir. Vaxtın çox hissəsini işə həsr etməklə, müəllimlər hətta boş vaxtlarında da məktəb işləri ilə məşğul olurlar: dəftər yoxlayırlar, didaktik və metodik materi-

allar hazırlayırlar, dərəcə və müxtəlif tədbirlərə hazırlayırlar. Müəllimin işinə qarşı məktəb rəhbərliyi tərəfindən laqeydlik, qarşılıqlı anlamanın olmaması, kollektivdə sosial-psixoloji iqlimi yarada bilmək bacarığının aşağı səviyyədə olması neqativ halların yaranmasına səbəb olur, bunun da nəticəsində müəllimlərin məktəbə sosial və profesional cəhətdən laqeydliyi, həvəssizliyi yaranır. Öz üzərinə məktəbin və kollektivin hərtərəfli, keyfiyyətli işinə təsir edən bir çox məsələlərlə bağlı məsuliyyət götürən məktəb direktoru öz həmkarlarının emosional vəziyyətinə də diqqət yetirməlidir. Ancaq öz profesional fəaliyyətindən yüksək səviyyədə məmnunluq tədris prosesinin səmərəli təşkilinin əsas şərtinə və keyfiyyət göstəricisinə çevrilə bilər.

İnsanlar hər zaman gördükləri işin başqaları tərəfindən təqdir olunmasına daxili ehtiyac hiss edirlər. Düzdür, bir çoxları bəzən bu istəyi açıq şəkildə dilə gətirmirlər. Lakin bu heç də o demək deyil ki, onlarda digərləri, xüsusilə rəhbər işçi tərəfindən təqdir olunmağa daxili ehtiyac hissi yoxdur. Başqaları tərəfindən işinin qiymətləndirilməsinə olan daxili tələbat hissi pedaqoji kollektivlərdə daha tez-tez müşahidə olunan bir haldır. Bəzən eyni fənni tədris edən müəllimlər arasında gizli və ya açıq rəqabətin getdiyinin şahidi oluruq.

Hər bir müəllim öz tədris etdiyi fənni həmkarı ilə müqayisədə daha yaxşı bildiyini və şagirdlərə aşıladığını başqalarına çatdırmağa çalışır. Hətta bəzən bir müəllim digərinin özündən daha güclü, bilikli və səriştəli olduğunu bildiyi halda bunu etiraf etmək onun üçün çətin bir işə çevrilir. Sanki müəllimlər arasında öz üstünlüyünü təsdiq etmək uğrunda mübarizə gedir. Xüsusilə, ibtidai sinif müəllimləri arasında bu cür hallara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Çox vaxt paralel siniflərdə dərs deyən ibtidai sinif müəllimləri arasında sanki bir yarışma gedir. Biri digərindən daha üstün, daha savadlı olduğunu sübut etməyə çalışır. Nəticədə yaranan daxili gərginlik, emosional oyanıqlıq, özünü təsdiq etmə meyli çox vaxt müəllimin real imkanları ilə üst-üstə düşmədiyindən bir sıra problemlər yaranır. Daimi əsəbilik, insanlarla münasibətlərdə gərginlik, neqativ hisslər-paxıllıq, həsəd, qeyri-səmimilik və s. bir-birini əvəz edir. Son nəticədə yaranan bu vəziyyətdən daha çox zərər çəkənlər isə şagirdlər olur. Müəllimin pis əhval-ruhiyyəsi, daimi əsəbiliyi sinifdə mövcud olan psixoloji iqlimə də təsirsiz ötürsün. Çox vaxt şagirdlər sanki müəllimin neqativ hisslərin qurbanına çevrilirlər. Müəllim öz acığını şagirdlərdən çıxır, əsəbiliyi, mənfi əhval-ruhiyyəsi şagirdlərə də sirayət edir.

Müəllimlər üçün sağlam, əlverişli psixoloji mühit yaradaraq, onların əməyini qiymətləndirərək, pedaqoqların özünüqiymətləndirməsinin yüksəldilməsini formalaşdıraraq, pedaqoji kollektivdə, valideynlər, şagirdlər, məktəb rəhbərliyi arasında inamlı münasibətə nail olaraq, direktorlar müəllimlərin hansısa kobud və düşünlümməmiş münasibət nəticəsində inamsızlıq və qorxu hiss etmələri kimi tez-tez rast gəlinən situasiyalardan qaçmağa çalışmalıdırlar.

İdarəetmədə fəaliyyətində məktəb direktorları qeyd olunan psixoloji vəzifələri həyata keçirməlidirlər:

Birincisi, pedaqoji kollektivlərdə iş elə təşkil olunmalıdır ki, üzvlər bir-birləri ilə daimi ünsiyyətdə olsunlar.

İkincisi, pedaqoji kollektivdə ümumi komanda əhval-ruhiyyəsi olmalıdır.

Üçüncüsü, əgər ümumi işə ziyan vurmursa, kollektiv daxilində formalaşan qrupları dağıtmağa çalışmaq lazım deyil. Burada müəllimlərin bir-birləri ilə zərərli münaqişə təcrübələri istisna təşkil edir.

Dördüncüsü, məktəb direktoru müəllimlərin profesional fəallığının artması üçün şərait yaratmalı, o cümlədən pedaqoji kollektivin məktəb həddlərindən kənardakı sosial fəallığını qiymətləndirməlidirlər.

Ümumiyyətlə, heç də mürəkkəb olmayan psixoloji formullar var, bunları tətbiq edərək məktəb direk-

toru öz idarəetmə işini savadlı şəkildə nizmlaya bilər:

1. Kollektivin hər bir üzvü iş prosesində daha da təkmilləşir. Nəticədə işə profesional cəhətdən qiymətləndirilməyə, özünühörmətə ehtiyac duyar.

2. Müəllimin nüfuzunu qorumaq, onun fəaliyyətini, statusunu qiymətləndirmək, profesional inamsızlıq və işdən narazı qalmağa yol verməmək lazımdır.

3. Məktəbdaxili psixoloji iqlimi qorumaq naminə kollektiv üzvləri ilə əlverişli münasibət qurmaq və xoş ünsiyyəti qorumaq faydalıdır.

Pedaqoji kollektivlər müxtəlif xarakter xüsusiyyətlərinə malik insanların iş prosesində birləşməsi nəticəsində yaranır. Kollektiv üzvlərinin xarakterlərini dəyişmək və ya buna cəhd etmək çox vaxt arzu olunan nəticəni əldə etməyə imkan vermir. Lakin kollektiv üzvlərinin rəftar və davranışına təsir etmək mümkündür. Bu işə öz növbəsində liderdən yüksək idarəçilik qabiliyyətinin olmasını tələb edir. Səriştəli rəhbər kollektivin hər bir üzvü ilə düzgün ünsiyyət quraraq, onu ruh yüksəkliyi ilə işləməyə sövq edərək düzgün motivasiyanın yaranmasına səbəb ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji kollektivdə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasında motivasiyadan çox şey asılıdır. Bu yolla pedaqoji kollektivin hər bir üzvünü məhsuldar

fəaliyyətə cəlb etmək mümkündür. Pedaqoji kollektivin üzvlərinə öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılmalı, yeri gəldikdə həvəsləndirmələrə yolverilməli, yerli-yersiz işinə müdaxilə olunmamalı, istənilən köməklik göstərilməlidir. Hər kəs işin məqsədi və gözlənilən nəticə haqqında ətraflı məlumatla malik olmalıdır. Özünə inamın yaradılması da burada çox böyük rol oynayır. Müəllim öz işinə, bilik və bacarığına inana bilər, lakin lider onda bu inamın zədələnməsinə yol açdıqda onun daxili inam hissi sarsıla və o istədiyi kimi fəaliyyət göstərməyə bilər. Yaranmış demotivasiya nəticədə onun öz işindən məmnunluq duymamasına, inamsızlığa və öz peşəsinə olan marağın tədricən azalmasına səbəb ola bilər.

Kollektivdə hər kəsin rəftar və davranışı başqalarına təsirsiz ötürülür. Əslində kollektiv üzvləri bir-birlərindən qarşılıqlı asılılıq şəraitində işləyir və fəaliyyət göstərirlər. Ayrı-ayrı insanların xarakterik xüsusiyyətləri, rəftar və davranışları son nəticədə kollektivin özünəməxsus psixoloji iqliminin formalaşmasına səbəb olur. Deməli, kollektivdə formalaşan psixoloji iqlimi kollektiv üzvlərinin özləri yaradırlar.

2. Məsələnin qoyuluşu. Məlumdur ki, pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin formalaşmasına qarşılıqlı

əlaqədə olan bir sıra amillər təsir göstərir. Psixoloji iqlimə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən amillər içərisində rəhbərlik üslubu xüsusilə həlledici rol oynaması ilə diqqəti cəlb edir. Bunu əsas götürərək pedaqoji kollektivə rəhbərlik üslubunun müəyyənəndirilməsi ilə bağlı sorğudan istifadə olunmuş, nəticələr işlənmişdir.

3. Metod. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında rəhbərlik üslubunun müəyyən olunması məqsədilə 70 nəfər müxtəlif məktəblərdən olan müəllim arasında aşağıdakı sualları özündə əks etdirən sorğu keçirilmişdir:

1. Məktəb rəhbərliyi ilə münasibətlərinizdən razısınız mı?
2. Məktəb direktorunun rəhbərlik üslubu sizi qane edirmi?
3. Sizcə məktəbinizin direktoru öz fəaliyyət istiqamətinə görə hansı rəhbərlik üslubuna daha yaxındır: avtoritar, avtokratik, demokratik, yoxsa liberal?
4. Sizcə, məktəb direktoru müəllimlərlə münasibətində daha çox nəyi qiymətləndirir?
5. Məktəb rəhbərliyi hər hansı bir problemin həlli zamanı kollektivin rəyini nəzərə alır mı?
6. Məktəb rəhbərliyi baş verən hadisələrlə bağlı, o cümlədən ümumi idatratmə sisteminin vəziyyəti barədə sizə informasiya verirmi?

7. Kollektivdə tez-tez münaqişələr baş verirmi?
8. Kollektivin pedaqoji fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz: yüksək, orta, aşağı.
9. Rəhbərlik yeri gəldikdə şəxsi problemləriniz, sağlamlığınızla maraqlanır, sizə qayğı göstərirmi?
10. Yaradıcılıq imkanlarınızın inkişaf etdirilməsi üçün rəhbərlik tərəfindən şərait yaradılırmı?

11. Məktəb direktorunun rəhbərlik üslubu kollektiv üzvlərinin davranışına, işə münasibətlərinə, ümumi psixoloji iqlimə necə təsir göstərir?
12. Məktəb direktorunun rəhbərlik üslubu kollektivin səmərəli fəaliyyətinə necə təsir göstərir? Sorğunun nəticələri aşağıdakı cədvəldəki kimi ümumiləşdirilmişdir:

Pedaqoji kollektivə rəhbərlik üslubunun müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsi:

№	Pedaqoji kollektivə rəhbərlik üslubu	Cavabların sayı (%-lə)
1.	Avtoritar rəhbərlik üslubunun üstünlük təşkil etməsi	20
2.	Demokratik rəhbərlik üslubunun üstünlük təşkil etməsi	48
3.	Liberal rəhbərlik üslubunun üstünlük təşkil etməsi	32

Müəllimlər suallara cavab verərkən, eləcə də aparılan müzakirələr nəticəsində aydın oldu ki, avtoritar rəhbərlik üslubunun üstünlük təşkil etdiyi məktəblərdə insan faktoru, müəllim şəxsiyyəti və kollektivin rəyi nəzərə alınmır. Burada əsas məsələ işin yerinə yetirilməsi, tapşırıqların öhdəsindən gəlməkdən ibarətdir.

Müəllimlərin daha çox üstünlük verdikləri və ideal hesab etdikləri rəhbərlik üslubu demokratik rəhbərlik

üslubudur. Demokratik rəhbərlik üslubunun üstünlük təşkil etdiyi məktəblərdə yüksək komanda əhval-ruhiyyəsi, səmərəli fəaliyyət və müsbət psixoloji iqlim hökm sürür. Kollektiv üzvlərinin yaradıcılıq imkanlarının üzə çıxarılması üçün şərait yaradılır.

Liberal rəhbərlik üslubunun mövcud olduğu məktəblərdə istər pedaqoji fəaliyyətə, istərsə də əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasına laqeydlik göstərilir. Rəhbərlik faktiki olaraq

işdən uzaqdır və sadəcə olaraq bəzi lazımi informasiyaları tabeliyində olanlara ötürməklə kifayətlənir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, pedaqoji kollektivə rəhbərlik edən şəxsin rəhbərlik üslubunun yaratdığı əhval-ruhiyyə ümumi psixoloji iqlimə təsirsiz ötüşmür və bu həmkarlarla yanaşı, şagirdlərin də bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarında mühüm rol oynayır.

4. Nəticə.

1. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolu kifayət qədər öyrənilməyib. Bu baxımdan problemin tədqiqi maraqlıdır və aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

2. Təqdim olunan metodlar, tövsiyələr pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin daha da əlverişli olmasına zəmin yaradır, o cümlədən gələcək fəaliyyət istiqamətinin düzgün seçilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

3. Əldə olunan nəticələrə istinad etməklə pedaqoji kollektivlərdə psixoloji iqlimin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına və nöqsanların aradan qaldırılmasına nail olmaq olar.

Ümumiyyətlə, pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin əvəzsiz rolu vardır. İdarəetmə düzgün təşkil olunduqda fəaliyyətin məqsədini hamı aydın dərk edir, kollektiv üzvləri qarşıya qoyulan vəzifələri icra etməyə hazır

olur, iş qabiliyyəti yüksəlir, hər hansı bir konfliktin baş verməsi kollektivin daxili əzmini sarsıda bilmir. Adətən bu cür kollektivlər cəmiyyət həyatında da fəal iştirak edir, ictimai işlərdə ön sıralarda olurlar. Emosional cəhətdən təmin olunma kollektiv üzvlərini bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, onlar arasında doğmalığ, psixoloji uyuma yaranır.

Əslində şəxsiyyətlərarası münasibətlər mövcud psixoloji şəraitdə yaranır və inkişaf edir. Yaranmış şəxsiyyətlərarası münasibətlər isə son nəticədə müvafiq psixoloji iqlimin meydana gəlməsinə səbəb olur. Lakin buna baxmayaraq psixoloji iqlimin yaranmasında idarəetmənin rolunu inkar etmək qeyri-mümkündür. İdarəetmədə kollektivdəki mövcud psixoloji iqlim nəzərə alınmalı, inkar olunmamalıdır, mənfi cəhətləri vaxtında islah olunmalı, müsbət cəhətləri isə inkişaf etdirilməlidir. Bu isə şübhəsiz ki, pedaqoji kollektiv rəhbərliyinin (direktor, direktor müavini) səriştəsindən, işin öhdəsindən gəlmək bacarığından asılıdır. İdarəetmənin mövcud psixoloji iqlimə uyğun təşkili və idarə olunması kollektivin uğurlu inkişafı üçün ən səmərəli yoldur. Bu halda kollektivin iş qabiliyyəti daha da artar və pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlim istənilən səviyyədə olar.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə. S.** Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. "Qapp-Poliqraf" Bakı-Noyabr-2003, 345 s.
2. **Əlizadə Ə.Ə.** Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı-1998 "Ozan" nəşriyyatı, 170 s.
3. **Əliyev R.İ.** Tərbiyə psixologiyası. Bakı, "Nurlan", 2006, 185 s.
4. **Həmzəyev M.Ə.** Pedaqoji psixologiya. Maarif nəşriyyatı. Bakı, 1991, 296s.
5. Müasir təhsilin psixoloji problemləri. Bakı-Mütərcim 2013. 301 s.
6. Рабочая книга школьного психолога И.В.Дубровина, М.К.Акимова, е. м. Борисова и др; Под. ред. И.В.Дубровиной. М; Просвещение, 1991-303 с.
7. **Рогов Е.И.** Настольная книга практического психолога. Москва, Гуманитарный издательский центр Владос 1998-383с.
8. **Шепель В.М.** Управленческая психология. Москва-1986, 248 с.

**РОЛЬ УПРАВЛЕНЧЕСТВА В СОЗДАНИИ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ**

АБСТРАКТ

В статье речь идет о роли управленчества в формировании внутришкольного психологического климата. Основная идея статьи заключается в том, что создание и развитие внутришкольного психологического климата, прежде всего-это управляемый процесс. Здесь многое зависит от способности управлять и компетентности школьного руководства. В зависимости от того, какой уровень мастерства у школьного руководителя, может быть сформирован положительный или отрицательный психологический климат. В частности, важнейшим показателем является то, что директор школы своими личностными характеристиками, стилем работы с людьми, в первую очередь, взаимоотношениями с отдельными членами педагогического коллектива и учащимся влияет на внутришкольный психологический климат и его формирова-

ние. Таким образом, на основе проведенных анализов, мы пришли к такому выводу, что в создании психологического климата в педагогическом коллективе роль управленчества велика. Благодаря способности высокоуровневого управления может быть сформирован благоприятный внутришкольный психологический климат.

THE ROLE OF MANAGEMENT IN THE FORMATION OF THE PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF TEACHING STAFF

ABSTRACT

The article is about the role of school-based management in the formation of psychological climate. The main idea of the article is that the emergence of climate interschool mental development is first and foremost a process that can be managed.

A lot depends on the competence of the management of the schools ability to manage. Pedagogical skill of the operator, depending on the climate there may be positive or negative psychological climate.

The style of his svork, particularly those personal characteristic director of the school of individual members of the teaching staff and pupilis, school-based interaction is an impoatant indicator of psychologicalclimate that affect its formation.

Based on the analysis, ve came to conclusion that in teaching staff governance plays an important role in the formation of the psychological climate.

Thanks to fovorable psychological climate school high-level management that can be formed.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası sərbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 1 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

QLOBALLAŞMANIN MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseyn Mirzəyev,

ARTPI-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

E-mail:huseyn8002@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, müasir təlim texnologiyaları, müəllim-şagird münasibətləri, interaktivlik, ənənəvilik

Ключевые слова: глобализация, современные методы технологии, отношения учитель-ученик, интерактивность, традиционность.

Key words: sglobalization, modern teaching technologies, teacher-student relations, interactivity, traditional character

ANNOTASIYA

Məqalədə qloballaşan dünyada gedən proseslərin müəllim-şagird münasibətlərinə təsirindən danışılır. Qloballaşma cəmiyyətin əksər sahələrinə nüfuz etdiyi kimi, təhsildə və onun inkişafında da müəyyən izlər buraxır. Pedaqoji prosesdə əsas meyarlardan biri ünsiyyət və bundan formalaşan münasibətlərin məcmusudur. Yaşadığımız dövrdə təlim prosesində müəllimlə şagird arasında formalaşan münasibət öz fərqliliyi ilə seçilir. Bu günün şagirdi öz dünyagörüşündə, əldə etdiyi informasiyanı təhlil etməsində, həyat hadisələrinə göstərdiyi münasibətdə daha fərqli və üstün mövqeyə sahibdir. Belə bir səviyyənin şagirddə olması dərs prosesində müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət qoymuş olur.

Müasir təlim texnologiyalarının təlim-tədris prosesinə tətbiqi qloballaşmanın təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir müəllim təlim prosesinin uğurlu alınması üçün yüksək pedaqoji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu, eyni zamanda, qloballaşmanın tələbi kimi ortaya çıxır.

Məqalədə bütün bu məqamlar təhlil olunaraq müəyyən nəticələrə gəlinir.

GİRİŞ

Bütün dövrlərdə müəllim-şagird münasibətlərinə onun aid təsir etmişdir. Bəşəriyyət yaranandan olduğu zamana məxsus spesifik xüsusiyyətlər, ənənələr, tendensiyalar bugünədək öyrədənlə (müəllim) öy-

rənən (şagird) arasında olan münasibətlər nəinki onların özlərinin sferasında, eyni zamanda digər sosial təbəqələrin yanında da daima müzakirə mövzusu olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində sözügedən tərəflər arasında olan münasibətlərdə əsas diqqəti çəkən məqam şagirdin müəllimə ehtiramla, hörmətlə yanaşmasıdır. Demək olar ki, dünya xalqlarının əksəriyyətinin müəllim obrazına qarşı münasibətində bu tendensiya olmuş və qorunmuşdur.

XX əsrin sonlarındanək Azərbaycanda müəllimə və onun şəxsiyyətinə özəl münasibət var idi. Müəllim şagirdlərin təfəkküründə elə bir səviyyədə bütüldürülmüşdü ki, hətta onun normal insanlar kimi çörəkdən, sudan istifadə etməsinə belə şübhə ilə yanaşılırdı. Yəni müəllim adı insanlardan fərqləndirilirdi. Müşahidələr aparsaq, bu cür yanaşmanın hələ də müəyyən ərazilərdə qaldığının şahidi olmuş olarıq.

XXI əsr özü ilə birlikdə təhsil sahəsinə innovasiyalar da gətirdi. Müasir təlim texnologiyalarının təhsil prosesinə nüfuz etməsi tədrisin keyfiyyətində dəyişikliklər yaratmaqla bərabər, şagirdin şəxsiyyət kimi yetişməsinə də önəmli təsir göstərmiş oldu. Qloballaşan dünyada təhsilə baxış da öz fərqliliyi ilə seçilməyə başladı. Azad düşüncə, sərbəst fəaliyyət, təklifönlülük, şəxsiyyət-

yönümlülük kimi prinsipləri əldə rəhbər tutan müasir təhsil sisteminin qarşıya qoyduğu məqsəd və nəticələr də dəyişilir, yeni missiyalar ortaya çıxırdı.

Hər bir millətin, xalqın, dövlətin vahid orqanizm kimi dünyada tanınması, öz sözünü deməsi üçün onun təhsilinin səviyyəsi, digər ölkələrlə müqayisədə tutduğu mövqeyi, yeri mühüm rol oynayan amildir. Qlobal dünyada fasiləsiz informasiya axını, hər bir istehsal sahəsinin, texnoloji vasitələrin dinamik şəkildə yenilənməsi, iş istiqamətlərinin xüsusiyyətlərinin sürətli və çevik surətdə bir-birini əvəz etməsi digər sahələrdə olduğu kimi, təlim-tədris prosesinin keyfiyyəti, ölçülməsi, təhsilin idarə olunması məsələlərinə də nəzərəcərpacaq dərəcədə ciddi təsir edə bilmişdir.

Qloballaşan dünyada ənənəvi təlim metodlarının çağdaş dövrün pedaqoji problemlərini sistemli formada həll etməyə qadir olmadığı ortaya çıxdığından təlimin məzmununda dəyişiklik aparmaqla səmərəliliyin artırılması hədəf kimi seçildi.

Görkəmli rus tədqiqatçısı Kapitsaya görə, təhsil gələcəyə yönəlmiş sənaye sahəsidir. Təhsildə gələcəyə doğru irəliləməni də qlobalizmin tələb və istəkləri tənzimlədiyindən bu istiqamətdə olan bütün məsələlərə, o cümlədən müəllim-şagird münasi-

bətlərinə yenidən baxılması labüd və qaçılmazdır.

Qloballaşmanın müəllim-şagird münasibətlərinə təsiri ilə artıq pedaqoqa büt kimi baxılması aradan qalxmış olur. Müasir dövrdə şagirdin KİV və digər mənbələrdən daha çox informasiya qəbul etmək imkanının olması onun müəyyən sahələr üzrə müəllimdən artıq bilgiyə yiyələnmə bilməsi ilə nəticələnir.

XXI əsrdə dünyada sürətlə gedən qloballaşma prosesi məktəb həyatına, müəllim-şagird münasibətlərinə öz təsirini göstərməyə başladı. Münasibətlərdə dəyişikliyin yaranmasında həm ailə mühitinin, həm də müasir dövrün tələblərinin rolu kompleks formada çıxış edirdi. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə olan ehtiyacın, tələbin artması və əsasən yeniyetmələrin, gənclərin həmin vasitələrdən istifadə imkanlarının çox olması şagirdlərin (uşaqların, yeniyetmələrin) bu cəhətdən yaşlı nəsil üzərində qələbə qazanmasına gətirib çıxarırdı. Müasir texnikadan istifadədə (televizordan, mobil telefondan) uşaqlar valideynlərini ötməkdə idilər. Uzaqdan idarə olunan cihazların, yeni mobil telefon aparatlarının istifadəsində valideynlərin bəzən kömək üçün öz övladlarına müraciət etməsi yaranmış vəziyyətin real göstəricisi kimi çıxış edirdi. Bu reallıq məktəbdə müəllim-şagird münasi-

bətlərində də özünü göstərir və təlim-tədris prosesindəki qarşılıqlı münasibətlərdə təsirini qaçılmaz edirdi. «Müəllim hər şeyi hamıdan çox bilir» devizi artıq öz möhkəmliyini itirməyə başlamışdı. Bu vəziyyətlə böyüklər (valideynlər, müəllimlər) barışmasalar da, bu bir fakt olaraq öz sözünü deməkdə idi.

Müəllim və şagird arasında olan münasibətin fərqli olması sinifdəki psixoloji mühitin dəyişilməsinə gətirib çıxarırdı. Qloballaşan dünyada sosial, ictimai və dövlət sifarişinə cavab verəcək keyfiyyətli təhsili təqdim etmək üçün yeni təlim metodlarının tətbiq edilməsi əsas şərt idi. Metodlar olmadan bu istiqamətdə mübarizə aparmaq, məqsədə çatmaq, müəyyən edilmiş məzmunu mənimsəmək mümkün deyil.

Qloballaşma meydana gəlmiş dövrdə ilkin olaraq bir sıra ölkələrin sənaye strukturundan informasiya cəmiyyətinə keçməsinə əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Bəllidir ki, əgər internetin meydana çıxması, televiziya və radionun geniş yayılması baş verməsə idi, qloballaşma təşəkkül tapa bilməzdi.

A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzərdirdi. Bu mənada, təlim prosesini idarə etməyə özünü hazır bilən müəllimin ilk öncə öz ixtisası üzrə bilikləri yüksək səviyyədə olmalıdır. O, şagirdlə-

rinin potensialını aşkara çıxarmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Müasir müəllim şagirdə təlim prosesinin bərabər hüquqlu iştirakçısı kimi yanaşmaqla kifayətlənməməlidir. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdin spesifik dünyagörüşü, özünəməxsus psixikası, bənzərsiz fantaziyası, zəngin emosional aləmi, təbiətə və insanlara xüsusi baxışı və qabiliyyəti vardır. Rus tədqiqatçısı Uşinski deyirdi: “Əgər pedaqogika insanı hərtərəfli tərbiyə etmək istəyirsə, onda hər şeydən əvvəl onu hərtərəfli öyrənməlidir”. O, müəllimlərə öz şagirdlərinin fiziki cəhətdən vəziyyətini, daxili-mənəvi aləmini maksimum səviyyədə öyrənmələrini tövsiyə edirdi.

M.V.Clarinin «Qlobal pedaqogikada innovasiyalar» adlı kitabında ənənəvi tədris və yeni texnologiyaların müqayisəli təhlili fonunda belə qənaətə gəlmişdir ki, müasir təlim texnologiyaları müəllimin işini dəyişdirir və psixo-pedaqoji inkişafa yol açır. Müəllim müasir təlim texnologiyalarını mənimsəyərək dərs prosesində uğurlu tətbiq edərsə, deməli, o, eyni zamanda öz düşüncələri, yanaşmaları üzərində də köklü və ya müəyyən dəyişikliklər edə bilmişdir.

2. Məsələnin qoyuluşu:

Qloballaşmanın tələbi olaraq müasir təlim texnologiyalarının orta məktəblərdə tətbiq olunması müəllim-

lərin məsuliyyətini daha da artırmış olur. Bu yanaşma onların qarşısında daim axtarışda olmaq, fasiləsiz olaraq öyrənmək kimi tələblər qoyur. Digər tərəfdən, qoballaşan dünyada yaşayıb-yaradan müəllimlər şagirdlərlə münasibətlərini də çağdaş dövrün tələb və sifarişlərinə uyğun qurmaldırlar. Təlim prosesində bərabər hüquqluluq prinsipinin gözlənilməsi üçün müəllim-şagird münasibətləri müasirliyin tələb kimi qoyduğu göstəricilərə cavab verməlidir. Yuxarıda qeyd olunanların praktiki şəkildə tətbiqinin həyata keçirilməsi üçün təlim-tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarından sistemli və məqsədmüvafiq şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu proses, ümumilikdə, müxtəlif informasiya mənbələrindən müvafiq bilik, bacarıq, qabiliyyətlərin qazanılmasını təmin edən bütün təlim metodlarının məcmusunu təşkil edir.

3. Həll üsulları:

Orta məktəblərdə həyata keçirilən dərs-təlim prosesində müasir təlim texnologiyalarını tətbiq etməklə standart ənənəvi təlim sistemindən uzaqlaşaraq ona araşdırıcılıq xarakterini ötürmək və informasiyanın mənimsənilməsi prosesində şagirdi əsas simaya çevirməklə subyekt-subyekt münasibətlərini yaratmaq mümkündür. Bu cür tətbiqetmədə müəllim biliklərin qazanılması üzrə istiqamətin fasilitatoru (bələdçisi), şagird isə

tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən rolunu oynayır. Subyekt-subyekt münasibətlərinin əsas tutulduğu bu mühitdə mənimsənilməsi biliklər müasir həyatda baş verən yeniliklərlə, innovasiyalarla, təbiətdə və cəmiyyətdə gedən fasiləsiz inkişaf və dəyişikliklərlə əlaqələndirilmirsə, həmin informasiya şagird üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən yükə çevrilir. Nəticədə, elmi bilik və bacarıqları mənimsəməyə qarşı uşaqlarda maraq səviyyəsi

aşağı düşür. Bu da öz növbəsində şagirdlərin şüur və fəallıq səviyyəsinə mənfi təsirini qaçılmaz edir.

Şagirdlərin fəallığının və dərse maraqlarının səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə nəzərdə tutulan parametr üzrə müxtəlif orta məktəblərdə aparılan sorğunun ümumi nəticələri müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Göstərilən məqamlara şagirdlərin münasibətinin əksi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 1

Müəllimin sinifdəki hərəkət dinamikası

S/S	Dərsdinləmədə nəzərdə tutulan parametr	Parametreyə uyğun məqamlar	Müsbət rəy bildirən şagirdlərin sayı (faizlə göstərilməklə)	Mənfi rəy bildirən şagirdlərin sayı (faizlə göstərilməklə)	“Müəllim özü bilər” fikri ilə rəy bildirən şagirdlərin sayı (faizlə göstərilməklə)
1	Müəllimin dərstdə hərəkət dinamikası	Müəllim sinifdə yalnız bir nöqtədə durur.	10%	75%	15%
		Müəllim dərsin gedişinə uyğun olaraq dinamik fəaliyyətdədir.	87%	4%	9%
		Müəllim sinifdə əyləşmiş vəziyyətdə dərsi idarə edir.	7%	81%	12%

Aparılan sorğulu eksperiment nəticəsində alınan rəqəmlər bizə bir daha bunu deməyə əsas verir ki, bu günün şagirdi onunla dialoqa girən, müzakirələrə şərait yaradan, müasir təlim texnologiyalarını dərs prosesində uğurla tətbiq edən müəllimi auditoriyada görmək istəyir. Müəllimin tədris prosesini şagirdlərin istəklərinə uyğun təşkil etməsi, həm də pedaqoqun dərsə hansı dərəcədə hazırlığından xəbər verir. Bu günün şagirdinin maraqlarına cavab verəcək bir mühiti yaratmaq o qədər də asan deyil. Əgər müəllim məsuliyyət daşdığı dərs prosesinin gedişini öncədən müəyyənləşdirib, onun üçün bu proses məqsədyönlü və zövqverici olacaqdır. Əks halda, müəllim şagirdlərin qarşısında çətin durumda qalmaq məcburiyyətindədir. Bu səbəbdən, qloballaşma şəraitində təhsilə verilən yeni tələblərin əsasında müəllim tədris etdiyi materialın faydalılığını, gerçək zaman üçün hansı dərəcədə lazımlılığını real həyatdan və dəyişikliklərdən nümunələr gətirməklə şagirdlərə çatdırmalıdır. Əks halda, şagirdlər passiv olaraq onlara hazır şəkildə təqdim olunan bilikləri qəbul etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu da onların müstəqilliyinin, sərbəstliyinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Şagird təlim prosesinin tam hüquqlu, fəal, hadisələrə münasibət bildirən iştirakçısı deyil, sadəcə dərsin gedi-

şində obyekt rolunu ifadə etmiş olur. Nəticədə, təlimin səviyyəsinin geriləməsi ilə şagird nailiyyətləri də aşağı düşür.

Bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına tələbat dünyada gedən global yanaşmaların təzahürü fonunda açıq-aydın hiss olunduğundan müasir təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer məqsədəuyğun sayılır. Tədrisin keyfiyyətinin artırılmasında bu texnologiyalar geniş profilli təsirə malik olur. Çünki yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi üçün yeni texnologiyaların dərs-təhsil prosesində tətbiqi müəllim-şagird münasibətlərinin də başqa şəkildə qurulmasını məqsədəuyğun və vacib hesab edir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin uğurlu nəticələrinin alınması üçün məhz müəllimin sinifdəki hərəkət dinamikası mühüm rol oynayır.

3. Nəticələr: Qloballaşmanın həyatın bir çox sahələrində yaratdığı dəyişikliklərlə bir vaxtda təhsil sisteminə verdiyi töhfələr cəmiyyətin əksər üzvlərini qane etsə də, kütlənin bir qismini narazı salmış olur. Əslində, bu, təbii bir haldır. İnnovasiyaları hamı eyni cür qəbul edə bilməz. Bu məsələdə konservativlik, köhnəliyə söykənmiş ənənələr, yeniliklə barışmazlıq kimi arqumentlər əsas amillər rolunu oynayır. Pedaqoqların bir hissəsi təlim-tədris prosesinə gətirilən yeniliklərin əleyhinə çıxaraq onun

ziyanlı olduğunu iddia etməklə əvəvəlki qaydaların, prinsiplərin validliyini qəbul edirlər.

Qloballaşmanın təşəkkül tapdığı müasir cəmiyyətdə hər bir ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial inkişafı onun sahib ola biləcəyi elmi dəyəri, mahiyyəti yüksək olan texnologiyalara dinamik, çevik formada yiyələnmə bilməsindən, başqa sözlə, faydalı və keyfiyyətli təhsil sisteminin fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Cəmiyyətin qloballaşması İKT-nin tətbiqini, biliklərin müxtəlif formalarda əldə edilməsi və tətbiqini, qarşılıqlı münasibətlərdə mübadilə imkanlarının artmasını təmin etmiş olur. Bu proseslər pedaqoji prosesin əsas iştirakçıları olan müəllim və şagird münasibətlərində gedən inqilabi dəyişiklikləri sürətləndirir.

Ədəbiyyat:

1. **R.İ.Əliyev.** Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları, Bakı: 2000, 167 s.
2. **A.H.Dəmirov, S.M.Məmmədov, Ş.N.İsmayılov.** Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs, Bakı: 2007, 157s.
3. **A.N.Abbasbəyli.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma, Bakı: 2007, 123s.

Nəticə etibarilə onu vurğulamaq lazımdır ki, qloballaşma bir konsepsiya olaraq pedaqoji prosesin iştirakçılarının hüquqlarının müdafiəsi və ya əleyhinə yönəlməyib. Ancaq obyektiv dəyərləndirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, qloballaşma müəllim-şagird münasibətlərinə müasir aspektdən yanaşılmasına və onun öyrənilməsinə böyük zəmin yaradır.

Diskussiya:

Müasir dünyada gedən qloballaşmanın təlim prosesində müəllim-şagird münasibətlərinə təsirinin araşdırılması.

Müasir dövrdə bir çox sahələrdə şagirdlərin öz müəllimlərindən çox informasiya, bilgi əldə edə bilmələri

Müasir təlim texnologiyalarının müəllim-şagird münasibətlərinə təsiri və onun qloballaşma ilə əlaqəsinin hansı səviyyədə olduğunun aydınlaşdırılması.

4. **Ulutürklük.** Qloballaşma çağında milli özünüdərketmə və geostrategiya. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2002, 234 s.
5. **Nəzərov A.M, Məmmədov R.İ.** Pedaqoji ustalıq. Bakı: 2008, 98 s.
6. **Bünyatova F., Abdulla B.** Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: 2000, 154 s.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ВНУТРИСЕМЕЙНОЙ СРЕДЫ НА ОТНОШЕНИЯ
МЕЖДУ УЧИТЕЛЕМ С УЧАЩИМИСЯ**

АБСТРАКТ

Общественности в основном взрослое население на данном этапе, считают, отрицательное влияние глобализации на отношения учителя с учащимися. Но на самом деле это не так. Это факт невосприятости, привыкших к традиционным методом современных требования. Современных методов и технологии в учебном процессе вывеляют способность учащихся формируют их как личность. В этом процессе ответственность учителя имеет главную роль. С этой точки зрения современный метод должен быть всесторонне развит, и на данном этапе должен отвечать и формировать все основные интеллектуальные качества в своем развитии.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INFLUENCE
OF GLOBALIZATION TO THE RELATIONSHIP
BETWEEN TEACHERS AND PUPILS**

ABSTRACT

Nowadays, many people of society, especially older generation claim about negative impact of influence of globalization to the relationship between teachers and pupils during training process. In fact it is not. This is the fact of people that have got used traditional approach without accepting modern requirements and needs. The successful implementation of modern technologies in the educational process helps student's ability to come to light, adopt variety of skills, in short provides developing real personality. In this issue teacher has more responsibility. From this point of view modern educator should be thoroughly and combine qualities that could be given to the teacher at the present time.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 18 yanvar 2015-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Müşviq Mustafayev

BDU-nun Eksperimental

psixologiya ETL-nin elmi işçisi

E-mail: mustafayev76@mail.ru

Açar sözlər: şəxsiyyət, mədəniyyət, yönəliş, özünüinkişaf, şəxsi məna, motivasiya, tələbat

Ключевые слова: личность, культура, ориентация, саморазвитие, личностный смысл, мотивация, потребность

Key words: personality, culture, direction, self-development, personal sense, motivation, need

Məlumdur ki, dəyərlər sisteminin təşəkkülü şəxsiyyətin psixoloji statusunun göstəricilərindən biri olub onun formalaşmasını şərtləndirir. Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşması hər şeydən əvvəl, onun yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normativ qaydaların hansı səviyyədə olmasından əhəmiyyətli şəkildə asılıdır. İctimai sistemdə baş verən köklü dəyişikliklər və son illərdə cəmiyyətimizdə baş verən proseslər bir çox fundamental dəyərlərin əhəmiyyətinin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Cəmiyyətin hər bir üzvünün öz gələcəyinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməsinin vacibliyini şərtləndirən dəyişikliklər ictimai şüurda yeni dəyərlərlərin yaranmasına səbəb olur.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, psixologiyada dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə bir sıra tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Görkəmli tədqiqatçı A.Q.Zdravomıslöv Öz tədqiqatlarında dəyərləri insanın maddi və mənəvi rifahı və idealının məcmusuna nisbi sabit, seçici münasibəti kimi nəzərdən keçirir. Onun fikrincə dəyərlər şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində tələbatlarının ödənməsi üçün məqsəd və vasitə rolunda çıxış edir. Bu baxımdan şəxsiyyətin dəyərlər sistemində sanki insanın fərdi inkişafında toplanmış bütün həyatı təcrübəsi öz əksini tapır (8). Digər tədqiqatçı D.İ.Feldşteynə görə isə dəyərlər sistemi şəxsiyyətin inteqral xüsusiyyəti olmaqla təbii və sosial mühitdə zaman və məkan yerləşməsinə şüurlu

olaraq müəyyən etmək və qiymətləndirməsinə hazırlıqdır. V.Q.Aleksyev hesab edir ki, dəyərlər sistemi daha çox şəxsiyyətin şüurunda qəbul edilmiş strateji həyati məqsəd və ümumi dünyagörüşün əks olunmasında özünü göstərir (5). R.S.Nemov öz tədqiqatlarında dəyərlər sistemini şəxsiyyətin həyatda nəyi qiymətləndirdiyini, nəyə xüsusi, müsbət həyati məna verdiyi baxımından təhlil etməyə çalışmışdır (11).

Digər tədqiqatçı E.S.Volkov isə öz tədqiqatlarında dəyərləri daha çox şəxsiyyətin sosial davranışının şüurlu tənzimləyicisi kimi təhlil edirdi. O, qeyd edirdi ki, dəyərlər sistemi şəxsiyyət üçün motivasiyaedici rol oynayır və fəaliyyətin istiqamətini müəyyən edir (7). Görkəmli tədqiqatçı A.N.Leontyevin fikrincə həyati mənalı dəyərlər (məqsəd kimi) ali motivlərin əsasında formalaşır və öz növbəsində məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənmiş müəyyən fəaliyyət və əməliyyat üsullarını yaradır (11).

V.F.Serjantov öz yanaşmasında A.N.Leontyevin fəaliyyət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, istənilən dəyər ilk növbədə iki xüsusiyyət ilə – məzmunu və şəxsi məna ilə xarakterizə olunur. Dəyərin məzmunu özündə onları cəmiyyətdə dəyərli edən predmet və ideyaların funksiyalarını və ümumi əhəmiyyətli xassələrin məcmusunu

ehtiva edir. Dəyərin şəxsi mənası isə insanın özü tərəfindən müəyyən edilir. S.L.Rubinshteyn qeyd edirdi ki, dəyər – insan üçün həyatda əhəmiyyətli bir şeydir və yalnız qəbul edilmiş dəyər mühüm dəyərlər funksiyasını, yəni davranışın istiqamətini müəyyən etməyə qabildir. Dəyərlər sistemi şüur və davranışın müəyyən istiqamətində özünü göstərir ki, bu da ictimai əhəmiyyətli işlərdə və davranışlarda özünü təzahür etdirir (14, s.148).

Beləliklə, dəyərlər sisteminin inkişafı şəxsiyyətin istiqamətinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. S.L.Rubinshteyn qeyd edirdi ki insanın fəaliyyətində, sosial tələbatların ödənilməsində dəyərlərin ictimai şkalası mühüm amil kimi çıxış edir. Şəxsi və fərdi tələbatların ödənilməsi zamanı ictimai faydalı fəaliyyət vasitəsilə fərdin cəmiyyətə və buna müvafiq olaraq şəxsi və ictimai əhəmiyyətli olana münasibəti reallaşır. Görkəmli tədqiqatçı bununla bağlı olaraq daha sonra yazır: dəyərlərin məcmusunda dünyanın müxtəlif tərəflərinin insan üçün, onun həyatı üçün əhəmiyyətindən meydana çıxan, insanın dünyaya laqeyd olmayan münasibətinin ifadəsi öz əksini tapır” (14, s.365).

XX əsrin ikinci yarısında meydana gələn nəzəriyyələr hər şeydən əvvəl dəyərlərin psixoloji təbiətini “şəxsiyyətin dəyərlər sistemi” və “şəxsi dəyərlər” anlayışı vasitəsilə izah

etməyə cəhd göstərmişlər. Digər yanaşmalardan fərqli olaraq bu nəzəriyyələrin nümayəndələri dəyərləri ya motivasiya, ya da məna sferasına aid etməyə cəhd göstərirdilər. Bu yanaşmalarda dəyərlər şəxsiyyətin mühüm funksional struktur komponenti kimi nəzərdən keçirilir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi öz məzmununa görə şəxsiyyətin motivasiya-tələbat və ya məna sferasını xarakterizə edən anlayışlarla üst-üstə düşür. Görkəmli tədqiqatçı A.Maslou faktiki olaraq dəyər, tələbat və motiv anlayışlarını bir-birindən demək olar ki, fərqləndirmir. Digər tədqiqatçı V.Frankl isə öz yanaşmasında dəyər və şəxsi məna anlayışlarını demək olar ki, eyniləşdirir. Bir sıra rus psixoloqların işlərində dəyərlər sistemi daha sabit psixoloji anlayışlarla ifadə olunur. Bununla bağlı olaraq F.E.Vasilyuk qeyd edir ki, dəyərlərin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlarla tanış olan zaman çox vaxt belə təəssürat yaranır ki, bu cəhdlərin ən əsas məqsədi dəyərlərdən müstəqil kateqoriya kimi uzaqlaşmaq və onu emosional əhəmiyyətə, normaya, ustanovkaya və s. yaxınlaşdırmaqdır. Ancaq dəyərlərin bu cür interpritasiyası əslində onun məzmunu tam şəkildə özündə ehtiva etmir. Bu baxımdan F.E.Vasilyuk qeyd edir ki, dəyərlər nə tələbatların, nə də motiv-

lərin predmeti deyildir. Nəzərə alsaq ki, sonuncu dəyərlərdən fərqli olaraq hər zaman “hiyləgərdir” və həmişə “öz xeyri” üçün mübarizə aparır. Dəyərlər isə inteqrasiyaedici, birləşdirici funksiyanı icra edir. E.İ.Qolovaxinin sözlərinə görə, şəxsiyyət tərəfindən dərk olunmuş tələbatların predmeti onun tərəfindən aparıcı həyatı dəyərlərə çevrilir.

D.A.Leontyev öz tədqiqatlarında göstərir ki, dəyərlər “eqoistik” deyil. O haqlı olaraq qeyd edir ki, tələbatlardan fərqli olaraq dəyərlər indiki anla məhdudlaşmır və daxildən heç nəyi cəlb etmir, əksinə “xaricdən cəlb edir” (10, s.40).

Müəyyən tələbatın ödənilməsinin mümkün olduğu situasiyalarda xüsusi tənzimləyicilər fəaliyyətə qoşulur. D.N.Uznadze öz tədqiqatlarında bu cür tənzimləyiciləri ustanovkalar adlandırır. A.S.Pranqışviliyə görə, ustanovkaların funksiyası ondan ibarətdir ki, o göstərilən situasiyada ödəməyə qabil olan predmetlərin tələbatına işarə edir. Ustanovkalar şəxsiyyətin dəyərlər sistemi ilə birlikdə onlar üçün ümumi olan hazırlıq vəziyyətini də özündə birləşdirir. Eyni zamanda fərdin istifadə edəcəyi dəyərlərin sayı konkret situasiya ilə bağlı olan ustanovkaların sayından daha azdır. Bir sıra tədqiqatçılar belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər ki, məhz dəyərlər böyük subyektiv əhəmiy-

yətə malik olaraq ustanovkaların əsas keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edir (5). Bu baxımdan dəyərlər sistemi tənzimədi mexanizm kimi ustanovkalara nəzərən insan aktivliyinin təzahürünün daha geniş dairəsini əhatə edir.

Qeyd edək ki, insan davranışının sosial tənziminin mühüm əlaməti kimi elmi ədəbiyyatda “sosial ustanovka” və ya “attityud” anlayışlarından da istifadə edilir. Görkəmli tədqiqatçılar U.Tomas və F.Znaneçki bu anlayışları bəzi sosial dəyərlərə münasibətdə fərdin şüurunun vəziyyəti və ya fərd tərəfindən sosial obyektin dəyərinin, məzmununun psixoloji təzahürü kimi nəzərdən keçirirdilər. Daha çox dərk olunmamış xarakterə malik ustanovkadan fərqli olaraq attityud insanın dillə ifadə edə biləcəyi dərk edilmiş münasibətləri özündə əks etdirir. Attityudlar insana sosial reallığı dərk etməyə kömək edərək onlar üçün daha mühüm, əhəmiyyətli, dəyərli olanın ifadə edilməsini özündə ehtiva edir. Beləliklə, attityudlar özündə dəyərlərin konkret obyektə münasibətdə ümumi, abstrakt prinsiplərinin verbal ifadə vasitəsi rolunda çıxış edir.

Məlumdur ki, ustanovkalar, attityudlar və şəxsiyyətin dəyərlər sistemi insanın tələbatlarının müxtəlif sosial situasiyalarda reallaşmasına imkan verir. V.Y.Yadov öz tədqiqatlarında yuxarıda qeyd edilmiş bütün tənzim-

ləyiciləri dispozisiyalar anlayışı altında birləşdirir. V.Y.Yadov özünün şəxsiyyətin sosial davranışının tənziminin dispozision konsepsiyasında dispozision strukturun ierarxik təşkili ideyasını irəli sürür.

V.Y.Yadov tərəfindən işlənib hazırlanan sxemdə dispozisiya sisteminin aşağı səviyyəsində elementar fiksasiya ustanovkaları yerləşdirilmişdir. Bu isə öz növbəsində şüurlu xarakter daşımır və daha çox vital tələbatların ödənməsi ilə bağlıdır. Onun fikrincə ikinci səviyyəni sosial fiksasiya olunmuş ustanovka və ya attityudlar təşkil edir. Bunlar da konkret sosial situasiyaya qoşulması zamanı insanın tələbatlarının əsasında formalaşır.

Dispozisiya sisteminin üçüncü səviyyəsi baza sosial ustanovkalar dır. Bu ustanovkalar insan aktivliyinin konkret sosial sferalarında şəxsiyyətin maraqlarının ümumi istiqamətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin dispozisiyasının yüksək səviyyəsi ali sosial tələbatlara müvafiq olan dəyərlər sistemini özündə ehtiva edir. Dispozision sistemin hər bir səviyyəsi müxtəlif sahələrdə və onlara müvafiq ünsiyyət situasiyalarında: yaxın ailə əhatəsində, kiçik kontakt qrupda, konkret fəaliyyət sahəsində və nəhayət bütünlükdə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməkdədir.

Beləliklə, burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, V.Y.Yadovun dispoziya konsepsiyasında davranışın tənzimedilmə səviyyələri öz məzmunu və mənşəyinə görə bioloji və sosial komponentlərə ayrılır. V.Y.Yadova görə, dəyərlər sistemi dispoziya sisteminin ali səviyyəsi kimi şəxsiyyətin özünü identifikasiya etdiyi sosial cəmiyyətin dəyərlərindən tamamilə asılı olur. Aydınadır ki, şəxsiyyətin dispoziya sisteminin səviyyələri eyni zamanda yuxarıda təsvir edilmiş tənzimedici strukturun dərk edilməsi səviyyəsi ilə də fərqlənir. İnsanın həyatı məqsədini müəyyən edən dəyərlər sistemi onun üçün daha vacib və şəxsi mənaya malik olan nələrisə özündə ifadə edir.

Bu istiqamətdə tədqiqat aparan K.A.Abulxanova-Slavskaya və A.V.Bruşlinski dəyərlər sisteminin mənə təsəvvürlərindəki rolunu öyrənmişdilər. Onların fikrincə, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi özünü mənə təsəvvürlərinin aşağıdakı funksiyalarında əks olunur.

- müəyyən dəyərlərin qəbul edilməsi (və ya inkar edilməsi) və reallaşdırılmasında;
- onların əhəmiyyətinin artmasında (və ya azalmasında);
- bu dəyərlərin zamanla qorunub saxlanmasında (və ya itirilməsində) (3, s.232).

Bir sıra müəlliflər isə belə hesab edir ki, dəyərlər şəxsi mənə sistemi-

nin formalaşması üçün baza rolunda çıxış edir. Beləliklə, V.Frankla görə, insan müəyyən dəyərləri yaşayaraq həyatın mənasını başa düşür. F.E.Vasilyuk yazır ki, mənə kənar forma hesab edilir və bu zaman ideal və real həyatı dəyərlər və onların reallaşması imkanları ilə kəşifir. Mənə, həyatı münasibətlərin bütöv məcmusu kimi öz mənşəyinə görə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin məhsulu hesab edilir. A.V.Seriy da öz tədqiqatlarında analogi baxışları dəstəkləyirdi. Biz düşünürük ki, şəxsi dəyərlər və dəyərlər sisteminin inkişafı qarşılıqlı əlaqəli və müəyyənedici xarakter daşıyır. D.A.Leontyev haqlı olaraq qeyd edir ki, şəxsi dəyərlər eyni zamanda insan üçün əhəmiyyətli olan mənələrin həm mənşəyi, həm də daşıyıcısı rolunda çıxış edirlər (10, s.372).

Q.E.Zalesskiy öz tədqiqatlarında şəxsi dəyərləri və mənəni mühakimələr anlayışı vasitəsilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, mühakimələrə eyni zamanda həm oyadıcı, həm də koqnitiv funksiyalar xasdır. Etalon rolunda çıxış edən mühakimələr rəqabətdə olan motivləri onların realizə etdiyi dəyərlərin məzmunu ilə uyğun olub olmadığını qiymətləndirir və onların praktiki reallaşması üçün uyğun yolu seçir. Bununla bağlı Q.E.Zalesskiy qeyd edir ki, mühakimələr ikili xarakter daşıyır: şəxsiyyətin sosial dəyərləri qəbul etməsi

onu “hərəkətə gətirir”, aktuallaşdırıldıqdan sonra isə artıq mühakimələrin özü şəxsi xarakter daşımağa başlayır. Bununla yanaşı subyektiv ierarxiyada bu və ya digər dəyərlərə müvafiq olan mühakimələr nə qədər yüksəkdə yerləşirsə, onun reallaşmasına və buna müvafiq olaraq da onun iştirakı ilə müəyyən edilən motivlərə verilən məna da o qədər dərin olur.

Şəxsiyyətin dəyərlər sistemi ierarxiya kimi təsəvvür edildikdən sonra onun tədqiq edilməsi amerikalı psixologiyasında da geniş yayılmağa başladı. M.Rokiç öz tədqiqatlarında dəyərlərə belə tərif verir ki, “sabit mühakimələr o deməkdir ki, müəyyən davranış üsulu və ya mövcudluğun sonuncu məqsədi şəxsi və ya sosial nöqteyi-nəzərdən bu davranışa zidd və ya əks üsullardan və ya mövcudluğun son məqsədindən daha üstündür” (17, s.5). Onun fikrincə, şəxsiyyətin dəyərləri aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə edilir:

- Dəyərlərin mənbəyi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və şəxsiyyətdə öz əksini tapır;
- Dəyərlərin təsiri öyrənilməyə layiq olan bütün sosial fenomenlərdə praktiki olaraq öz əksini tapır;
- İnsanın dəyərlərin ümumi sayı çox deyil.

Bütün insanlar eyni bir dəyərlərə malik olur, ancaq bu dəyərlər onlar-

da müxtəlif səviyyələrdə özünü büruzə verir.

Dəyərlər sistem şəklində formalaşmışdır (17, s.3).

Ş.Şvarts və U.Bilskinin fikrincə dəyərlər aşağıdakı formal əlamətləri özündə birləşdirir:

- dəyərlər anlayış və mühakimələrdir;
- dəyərlər arzu olunan son vəziyyətdir;
- dəyərlər altsituativ xarakter daşıyır;
- dəyərlər davranış və hadisələrin seçilməsi və qiymətləndirilməsini özündə ifadə edir;
- dəyərlər nisbi əhəmiyyətlik səviyyəsinə görə sıralanmışdır (18).

Beləliklə, dəyərlər hər zaman ierarxik sistemə malik olan və şəxsiyyətin strukturunda yalnız onun elementləri kimi mövcud olan psixoloji strukturu özündə ehtiva edir.

Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi daha geniş sistemin altsistemi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu sistem müxtəlif müəlliflər tərəfindən “insanın dünyası”, “dünyanın mənzərəsi” və s. kimi təsvir edilir və öz növbəsində mürəkkəb və çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. B.F.Lomovun sözlərinə görə, dəyərləri digər psixoloji sistemlər kimi çoxölçülü dinamik məkan kimi təsvir etmək olar.

Bu zaman həmin dəyərlərin hər biri ictimai münasibətlərin müəyyən növünə uyğun gəlir və hər bir şəxsdə müxtəlif səviyədə özünü göstərir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə şəxsiyyətin dəyərlər sistemi “üfüq-şaquli” struktura malikdir. Üfüqi struktur anlayışı altında dəyərlərin “paralel ardıcılıqda” sıralanması, yəni üstünlük verilən və rədd edilən dəyərlərin sırası başa düşülür. Şaquli struktur anlayışı altında isə fərdi dəyərlər sisteminin bütünlükdə cəmiyyətin dəyərlər sisteminə qoşulması başa düşülür.

Dəyərlərin ierarxiyası və çoxsəviyyəliliyi şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin mühüm xarakteristikasıdır. V.Franklin sözlərinə görə, müəyyən dəyərlərin subyektiv yaşanması özündə hansısa dəyərdən daha yüksəkdə olanın yaşanmasını ehtiva edir (15, s. 290). Beləliklə, şəxsiyyət tərəfindən dəyərlərin qəbul edilməsi avtomatik olaraq onun fərdi dəyərlər ierarxiyasının qurulmasını özündə ehtiva edir. Fərdi sistemdə bu və ya digər dəyərin səviyyəsi onun “gücü” ilə müəyyən edilə bilər.

Bir sıra tədqiqatçılar ierarxiik prinsip ilə yanaşı dəyərlər sisteminin qeyri-xətti prinsiplərini də ayırd edirlər. Həmin tədqiqatçılara görə, şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin mühüm xassəsini onun çoxölçülü olması təşkil edir. Bu xassə ondan ibarətdir ki,

onların ierarxiyasının meyarı- şəxsi əhəmiyyət özündə müxtəlif məzmunlu cəhətləri ehtiva edir.

Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin struktur xarakteri, onun çoxsəviyyəliliyi və çoxölçülülüyü bir sıra müxtəlif planlı funksiyalarını reallaşdırmağa şərait yaradır. Şəxsiyyətin dəyərlər sistemi sosial mühitin daxili ustanovka və normaları, motivasiya-tələbat sferası və şəxsi məna sistemi arasında əlaqələndirici rolunu oynayaraq bu elementlərin qarşılıqlı əlaqələrini təmin edir. Y.A.Şerkovinanın fikrincə, fərdi və sosial təcrübə ilə şərtlənən dəyərlər sisteminin ikili xarakteri eyni zamanda onun ikili funksional əhəmiyyətini də müəyyən edir. Birincisi, dəyərlər insanların şüurunda ustanovkaların formalaşması və saxlanması üçün əsas rolunda çıxış edir. Bu ustanovkalar isə öz növbəsində fərdə cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmağa, öz nöqtəyi-nəzərindən çıxış etməyə və hadisələrə qiymət verməyə kömək edir. Beləliklə, onlar şüurun bir hissəsinə çevrilir. İkincisi, dəyərlər fəaliyyət və davranışın motivləri rolunda yenedənqurulmuş formada çıxış edir. Çünki insanın dünyaya münasibəti və müəyyən məqsədlərə can atma cəhdləri onun şəxsiyyətinin strukturuna uyğun gələn dəyərlərlə uzlaşır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəyərlər sistemi insan aktivliyinin mü-

hüm tənzimedici rolunda çıxış edir. Çünki o fərdi tələbat və motivləri dərk edilmiş və qəbul edilmiş şəxsi dəyərlər və solum normaları ilə uzlaşdırmağa imkan verir. V.Q.Alekseyevanın fikrincə, dəyərlər ictimai dəyərlərin fəaliyyət mexanizmi və şəxsiyyətin davranışına qoşulma formalarının sərbəst seçimini özündə ehtiva edir. Onun sözlərinə görə, dəyərlər sistemi – cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin mənimsənilməsinin əsas xətti olmaqla mədəni dəyərlərin insanların praktiki fəaliyyətinin stimulu və motivlərinə çevrilməsi prosesidir (3, s.63). K.Rocersin qeyd etdiyi kimi, tələbatlar yalnız şəxsiyyətin dəyərlər sistemi və “mən” konsepsiyası sistemi ilə birgə ödənilə bilər (6, s.56). Bununla bağlı A.Q.Zdravomıslonun da qeyd edir ki, dəyərlərin funksiyası sayəsində “istənilən mənşəli tələbatların hərəkəti məhdudlaşa, tormozlana və yenidən qurula bilər” (8, s.202). Dəyərlər sisteminin hərəkət mexanizmi onun sözlərinə görə, bircə və arzu arasında mübarizədə ifadə olunan konfliktlərin həll edilməsi və

motivasiya sferasındakı ziddiyyətlərlə bağlıdır. F.E.Vasilyukun yazdığı kimi, dəyərlər sistemi verilmiş situasiyada motivlərin əhəmiyyətinin ölçülməsi və uzlaşmasının “psixoloji orqanı” rolunda çıxış edir (11, s.122).

Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin tənzimləyici (normativ) funksiyası insan aktivliyinin qıcıqlandırıcıları sisteminin bütün səviyyələrini əhatə edir. A.Q.Zdravomıslonun bununla əlaqədar qeyd etdiyi kimi, “dəyərlər sisteminin hərəkət spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onlar nəinki davranışın rasionallaşdırması üsulu kimi fəaliyyət göstərir, onların hərəkəti nəinki şüurun ali strukturunda geniş yayılır, eyni zamanda şüuraltı strukturda da fəaliyyət göstərir. Onlar iradənin, diqqətin, intellektin istiqamətini müəyyən edir” (8, s.202).

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, dəyərlər insanın bütün həyatını sadəlik və əsl azadlıqla dolduraraq daxilən onu işıqlandırır. Beləliklə, dəyərlər şəxsi inkişaf və özünüinkişaf mexanizmi olmaqla inkişafetdirici xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S.** Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190 s.
2. **Əliyev B.H.** Şəxsiyyət problemi nə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s. 3
3. **Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В.** Философско-психологическая концепция С.Л.Рубинштейна: К 100-летию

- со дня рождения. М.: Наука, 1989
4. **Алексеев В.Г.** Ценностные ориентации личности и проблема их формирования. М., 1979
  5. **Безменова И.К., Гулевич О.А.** Аттитюды и их взаимосвязь с поведением: Реферативный обзор. М.: РПО, 1999
  6. **Братусь Б.С.** Аномалии личности. М.: Мысль, 1988
  7. **Волков Е.С.** Зависимость ценностных ориентаций студентов от смены видов деятельности. М., 1981
  8. **Здравомыслов А.Г.** Потребности, интересы, ценности. М., Политиздат, 1986
  9. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977
  10. **Леонтьев Д.А.** Методика изучения ценностных ориентации. М., 1992,
  11. **Немов Р.С.** Психология. Учебник для студентов педагогических учебных заведений. М., Владос 1998
  12. **Прангишвили А.С.** Проблема установки на современном уровне разработки грузинской психологической школы. Психологические исследования. Тбилиси, 1973
  13. Психология современного подростка /Под ред. Д.И.Фельдштейна. М., 1987
  14. **Рубинштейн С.Л.** Проблемы общей психологии. М., 1976
  15. **Франкл В.** Человек в поисках смысла: Пер. с англ. И нем. М., Прогресс, 1990
  16. **Ядов В. А.** Социальная идентификация в кризисном обществе // Социол. журн. 1994. №1. с. 35-52
  17. **Rokeach M.** The nature of human values. N.Y., Free Press, 1973
  18. **Schwartz S.H., Bilsky W.** Toward a Universal Psychological Structure of Human Values // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol.58. № 5. P.550-562

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье с точки зрения различных подходов анализируется проблема ценностей. Автор, изучая мнения разных исследователей, делает их объектом психологического исследования. Наряду с этим, здесь анализируются и систематизируются факторы, оказывающие влияние на систему личностных

ценностей. Система ценностей личности, играя связующую роль между внутренними установками и нормами, мотивационно-потребностной сферой социальной среды и системой личностных смыслов, обеспечивает взаимосвязь этих элементов. С этой точки зрения система личностных ценностей, являясь механизмом личностного развития и саморазвития, носит в то же время развивающий характер.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE SYSTEM OF PERSONAL VALUES

ABSTRAKT

In the article, from the point of view of various approaches, is analyzed the problem of values. The author, studying the opinions of different researchers, makes them the object of psychological research. Along with this, there are analyzed and systematized the factors that influence the system of personal values. The system of values of the individual, playing a connecting role between the internal attitudes and norms, the motivationally-demanding sphere of the social environment and the system of personal senses, ensures the interconnection of these elements. From this point of view, the system of personal values, being a mechanism of personal development and self-development, is at the same time developing.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 2015-ci ildə daxil olmuşdur

MƏHKUM QADINLARIN RESOSİALİZASIYASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

*Günel Aslanova,
BDU-nun Psixologiya
kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: məhkum qadın, resosializasiya, rehabilitasiya, readaptasiya, assertivlik, daxili potensialı aşkarlama, dəyərlər sistemi, zorakılıq

Ключевые слова: женщина преступница, ресоциализация, реабилитация, реадaptация, assertивность, потенциал обнаружения, ценности, насилие

Key words: female offender, re-socialization, rehabilitation, re-adaptation, assertiveness, the potential detection, values, violence

ANNOTASIYA

Zorakılıq cinayətkar qadın şəxsiyyətinin təşəkkülünə təsir göstərən zəruri şərtidir. Belə ki, qadının özünügerçəkləşdirmənin assertivlik, daxili potensialı aşkarlamaq, ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmək kimi mərhələlərinə nail ola bilməməsi onun cinayi seçim etməsinin əsasını təşkil edir. Zorakılığa məruz qalma amili isə birbaşa olaraq qadınların özünügerçəkləşdirmənin mərhələlərini keçə bilməmələrinə səbəb olur. Sosial amil olaraq zorakılığa məruz qalması və psixoloji amil olaraq özünügerçəkləşdirmə mərhələlərinə nail ola bilməməsi qadının müvafiq situasiyada cinayi seçim etməsi ilə nəticələnir. Hər bir məhkum qadının resosializasiyası bu meyarlar nəzərə alınaraq 3 mərhələdən ibarət olmalıdır: psixodiagnostika, şəxsi inkişaf proqramının tərtibi, proqramın tətbiqi. Məhkum qadınların resosializasiyasının əsas məsuliyyətli mərhələsi onların azadlığa readaptasiya olunmasıdır. Yeni, mürəkkəb şərtlərə malik olan azad həyat adaptasiya olunmaq üçün xüsusi cəhdlər tələb edir. Təklif etdiyimiz 3 mərhələli resosializasiya proqramı onların özlərinigerçəkləşdirmələrinə nail olaraq azadlıqda olan həyata reinteqrasiya və readaptasiya olmaqlarını təmin edir.

GİRİŞ

Məhkumların resosializasiyanın psixoloji cəhətlərinin tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, məhkumların resosializasiyasının təşkilində psixoloji amillərin nəzərə alınmaması məhkum şəxsiyyətinin cəmiyyətə reintegrasiyasında çətinliklərə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də məhkumlarla psixoloji iş, həm cəzanın icrası prosesində məhkum şəxsiyyətinin dinamikasına, sağlam davranışının formalaşmasına

nüfuz etməyi, həm onun sonradan cəmiyyətə uyğunlaşa bilməsi üçün zəruri olan zədələnmiş sosial keyfiyyətlərinin bərpa edilməsini ehtiva etməlidir. Məhkum qadın şəxsiyyətinin resosializasiyası isə sadalananlarla yanaşı gender fenomeninin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin psixoloji məsələlərini də ehtiva edir. Qadın şəxsiyyətinin resosializasiyasının təşkil olunması islah müəssisəsinin əsas vəzifəsidir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Əksər tədqiqatçılar cinayətkar qadın şəxsiyyətinin inkişafını, resosializasiyasını cinayətkar şəxsiyyətinin ümumi inkişafı və resosializasiya prinsiplərindən fərqləndirməməyin, tədqiq edərkən eyni meyarları tətbiq etməyin tərəfdarıdırlar. Lakin radikal mövqe nümayiş etdirərək cinayətkar qadın psixologiyasına tam fərqli yanaşmanın, cinayətkar şəxsiyyətinin inkişafı və resosializasiyasının ümumi prinsiplərindən kənar tədqiq edilməsinin tərəfdarı olan tədqiqatçıların sayı da az deyil. Qadın şəxsiyyətinin mükəmməl inkişafı və kamillik səviyyəsinin kişi şəxsiyyətinin kamillik səviyyəsindən fərqləndiyinə istinad edərək cinayətkar qadın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri və psixoloji inkişafının da

fərqli olduğunu iddia edirik. Təbii ki, radikal mövqedən çıxış edərək cinayətkar qadın şəxsiyyətini xüsusi kateqoriya kimi fərqləndirmək, cinayətkar şəxsiyyətinin ümumi inkişaf və resosializasiya prinsiplərini nəzərə almamaq və ya cinayətkar qadın şəxsiyyətini bilavasitə ümumi meyarlara əsaslanaraq tədqiq etmək birtərəflilik hesab oluna bilər. Biz cinayətkar qadın şəxsiyyətinin resosializasiyasını ənənəvi psixoloji konsepsiyalardan uzaqlaşaraq təsvir edəcəyik.

Beləliklə, qadının kamil şəxsiyyətə çevrilməsi, kişinin kamil şəxsiyyətə çevrilməsi prosesindən köklü şəkildə fərqləndiyi üçün, onların cinayətkar şəxsiyyətə çevrilmələri prosesinin də fərqli olduğunu hesab edirik. Cinayətkar qadın şəxsiyyəti-

nin formalaşmasına səbəb olan zəruri şərt zorakılığa məruz qalma faktıdır. Bu şərtlərin mövcudluğu sayəsində qadın kamilliyin mərhələlərini (assertivlik, öz daxili potensialını aşkarlama və ümumbəşəri dəyərlərə qoşulma) adlaya bilməyərək cinayətkar şəxsiyyətə çevrilir.

Cəzaçəkmə müəssisəsində çalışan psixoloqların, digər əməkdaşların qarşısında ilk növbədə məhkum qadının şəxsi xüsusiyyətlərinin diaqnostika edilməsi, daha sonra isə diaqnostika nəticələrinə müvafiq əsaslandırılmış islah proqramının işlənilməsi və şəxsiyyətin kriminalizasiyasına təsir göstərə biləcək çoxsaylı mənfi “həbsxana təsirləri”nin qarşısının alınması dayanır.

HƏLL ÜSULLARI

Şəxsiyyətin resosializasiyası üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşları hər bir qadın məhkumun şəxsi xüsusiyyətlərini bilməlidirlər. Bu mürəkkəb bir vəzifədir və həlli xüsusi psixoloji biliklər tələb edir. Hər bir qadın məhkuma resosializasiyaedici istiqamətdə 3 mərhələli psixoloji iş aparılmalıdır:

Hər bir qadın məhkumun şəxsi xüsusiyyətlərinin (assertivlik, öz da-

Ayrı-ayrı kateqoriyalı cinayətlər törətmiş, müxtəlif yaş qruplarına aid məhkum qadınların psixodiaqnostika, psixoterapiya və reabilitasiyası mürəkkəbliklərə malikdir. Məhkumlar arasında müxtəlif psixi tənzimləmə mexanizmləri zəif olan psixi pozuntuların – şəxsiyyət pozuntusu, həyəcan pozuntusu, affektiv pozuntusu olan şəxslərin olması isə bu mürəkkəb işin məsuliyyətini daha da artırır. Bəzən belə şəxslər ciddi tibbi-reabilitasiya və psixoterapiya rejiminə ehtiyac duyurlar. Bütün bu təxmini həbsxana problemlərinin siyahısı islah hüququnun kökündən bütöv metodologiyasının zəruriliyini vurğulayır [5, s.30].

xili potensialını aşkarlama və ümumbəşəri dəyərlərə qoşulma) psixodiaqnostikasının keçirilməsi;

Psixoloji diaqnostikanın nəticələrinə uyğun olaraq uzunmüddətli, yəni cəza müddətinin sonuna qədər əhatə edəcək fərdi psixoloji inkişaf proqramının işlənilməsi və hazırlanması;

Proqramın mərhələləli reallaşdırılması.

NƏTİCƏ

Cinayətkarı islah və yenidən tərbiyə etmək üçün şəxsiyyətə yönəlik dərin dəyişikliklər etmək, şəxsiyyətin istiqamətini dəyişmək, onun yeni sosial adaptasiyalı həyat fəaliyyətini formalaşdırmaq zəruridir. Bütün bunlara yalnız cəza metodu vasitəsilə nail olmaq mümkün deyil. İnsanı birbaşa məcburiyyət vasitəsilə formalaşdırmaq, xüsusən cinayətkar qadınları bu şəkildə islah etmək mümkünsüzdür. Cinayətkar qadın şəxsiyyətinin islahına yalnız xarici təsirlərlə nail olmaq olmaz. Bütün bunlara cinayətkar qadının özünütləhlili sayəsində nail olmaq mümkündür. Cinayətkar qadının özünütləhlili isə, onun resosializasiyası yolunda olan əsas bar-

yerdir, o, özünütləhlil böhranı olan şəxsdir. Özünütləhlil böhranı isə fərdi olmayıb, geniş sosial bazaya malikdir. Zorakılığa məruz qalmaq amili sosial baza olaraq cinayətkar qadın şəxsiyyətinin kamilləşmənin mərhələlərini keçə bilməsinə mane olur. Bu səbəbdən də, cinayətkar qadını islah etmək onun özünütləhlilinə dəstək olaraq assertiv davranışa nail olmasını, daxili potensialını aşkarlamasını, dəyərlər sistemini dəyişdirərək ümumbəşəri dəyərləri qəbul etməsini, vicdan, ədalət anlayışlarını dərk edib, şəxsi dəyərlərinə aid etməsini təmin etməkdir. Xarici təhriklər yalnız, onun öz qərarını qəbul etməsi üçün şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əliyev B.H.** Hüquq psixologiyası. Bakı, Təhsil, 2012, 648 səh.
2. **Əliyev B.H., Səməndərova A.F.** Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları. Bakı, BDU, 2010, 156 səh.
3. **Harris, M. and Fallot, R.** Using trauma theory to design service systems. San Francisco: 2001, p.376
4. **Lynch J. and Sabol W.** Prisoner reentry in perspective. Crime Policy Report, vol.3. Washington, D.C.: The Urban Institute, 2001. p. 173
5. **Van Wormer K. & Bartollas C.** Woman and criminal justice system. Boston: Allyn and Bacon, 2000. p. 410

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН ЗАКЛЮЧЕННЫХ**

АБСТРАКТ

Насилие это необходимое условие для формирования личности женщины преступницы. Если женщина не могла пройти этапы самоактуализации (удовлетворение эмоциональных потребностей в области безопасности, стать ассертивной, иметь позитивную позицию в отношениях, самопознание, посвятить себя другим и подключения к общечеловеческим ценностям) следовательно, с легкостью она становится преступницей. Ресоциализация каждой женщин заключенных проводится в три этапа на основе предыдущих критериев: психодиагностика, соответствующая программа личностного развития, реализации программе шаг за шагом. Главный ответственный этап ресоциализации женщин заключенных является реадaptация к свободе. В этом случае свободная жизнь с новыми сложными условиями является среда, которая требуется особых усилий. Предлагаемый 3-шаговая программа ресоциализации обеспечить их реадaptацию и реинтеграцию к свободе при достижение самоактуализации.

**PSYCHOLOGICAL BASIS OF FEMALE OFFENDERS
RESOCIALIZATION**

ABSTRACT

A necessary condition for the formation of female criminal personality is violence. Consequently, woman could not achieve the stages of the self-actualization (satisfaction of emotional security needs, become assertive, to have positive relations position, self-conscious, to devote himself to others and connecting to universal values) and might becomes criminal personality. Each female offender's resocialization is conducted by three stages based on these criteria: psychodiagnostic, appropriate personal development program, implementation of the program step by step. The main responsible stage of female offenders' resocialization is readaptation to freedom. In this case, free life with new challenging conditions is environment, which required special efforts. Three step re-socialization program proposed by us is entitled to achieving self-actualization and reintegration and re-adaptation to freedom.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 03 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,

Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),

İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),

Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),

Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisənziya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.